

Petroarcheologie keramiky

Dalibor Všíanský

Archeologická keramika na ÚGV– ano či ne?

„OSNOVA“

Přednášky a cvičení - Všianský

1. Archeologická keramika - přírodovědné metody, suroviny, procesy, příklady aplikace znalostí geologa
2. Cvičení – optická mikroskopie, rtg-difrakce, termická analýza, granulometrie
3. Samostudium odborných článků – prezentace, diskuze

Literatura

- Gregerová, M. (2010): Petroarcheologie keramiky v historické minulosti Moravy a Slezska, MU Brno.
- Hanykýř V., Kützendörfer J. (2008): Technologie keramiky. Silikátový svaz.
- Gregerová, M., Fojt, B., Vávra, V. (2002): Mikroskopie horninotvorných a technických minerálů.
- Hlaváč J. (1991): Základy technologie silikátů, SNTL, Praha
- Šatava V. (1991): Fyzikální chemie silikátů I+II, VSCHT, Praha.
- INTERNET (www.sciencedirect.com, www.springerlink.com)
- časopis Archaeometry ...

Dodatek k LITERATUŘE

Příklady časopisů s (mj.) archeometrickou tematikou

- Archaeometry
- Journal of Archaeological Science

- Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology (vědy o zemi)

- Materials

Characterization

(materiálové vědy)

- Ceramics

(materiálové vědy)

- Interdisciplinaria

Archaeologica

Přednášky

- Vzorkovací a analytické metody
- Keramické suroviny
- Procesy při vytváření keramiky
- Procesy při výpalu
- Procesy při depozici
- „Spřátelená pracoviště“, dostupnost a ceny analýz

METODY

prvková analýza (chemická, mikrochemická)

fázová („mineralogická“) analýza

studium morfologie a mikrostruktury

- Ambient („za laborních podmínek“) vs. non-ambient

- Petrografická analýza

METODY = nutné zlo?

Metody v technické praxi a výzkumu obecně

1. Destruktivní vs. nedestruktivní
2. Ambient („za laborních podmínek“) vs. non-ambient
3. Prvková vs. fázová analýza, studium morfologie

Prvková analýza:

- XRF
- EDS, WDS
- chemické metody

Analýza fázová:

- optická mikroskopie
- **XRD**
- EDS, WDS, EBSD
- termická analýza („DTA“)
- IR
- Ramanovská spektrometrie
- Mössbauerova spektrometrie
- TEM, HRTEM

Studium morfologie

- optická mikroskopie
- **SEM**
- Laserová konfokální mikroskopie

Ostatní metody

Identifikace velikosti, tvaru částic a porozity

- granulometrie (síta, laser)
- měrný povrch („betka“)
- ZETA potenciál
- rtuťová porozimetrie, nasákavost

„Technologické“ metody

- Diferenční kalorimetrie (DIK)
- Mechanické vlastnosti (pevnost v tahu, v tlaku za ohybu)
- Odolnost vůči korozi (zkrápědlo)

Proč se má archeolog učit „metody“?

- černé skříňky – pozor na ně

Weight%	~~X~~	~~X~~	~~X~~	~~X~~	~~X~~	~~X~~	~~X~~	?	?	~~X~~
Na	Si	Al	Mg	Ti	Cr	Cl	P	Ca	K	Fe
0,1	46.706	0,156	0,003	0,016	0,002	0,009	0,007	0,09	0,052	0,052
Det. Lim Weight%										
0,0323	0,0502	0,0266	0,0267	0,0269	0,0317	0,0217	0,0282	0,0487	0,0342	0,0513

- apelace na selský rozum

- smysluplnost analýz – šetření financí

Vzorkování

VZOREK = vybraná část celku nebo materiálu,
který má být analyzován

REPREZENTATIVNOST

VZORKOVÁNÍ - strategie, plán, postup
- vícestupňový proces:

Vzorkování

Odběr vzorku, jeho další zmenšování a skladování musí probíhat způsobem, který neovlivní žádnou relevantní vlastnost vzorkovaného objektu.

např. karbonatace, hydratace...

Vzorky, jejichž vlastnosti se mění s časem, se musí stabilizovat (zmrazení, přidavek stabilizátoru) a jejich analýzu je třeba provést co nejdříve.

např. aceton

Chyby vzorkování

- diskriminační vzorkování
- vzorkovací zařízení
- při vzorkování a skladování vzorku se mění vlastnosti vzorkovaného materiálu

Sušení vzorku

- „zaručeně“ bezpečná teplota pro většinu vzorků – 40°C

Úprava vzorku pro analýzu

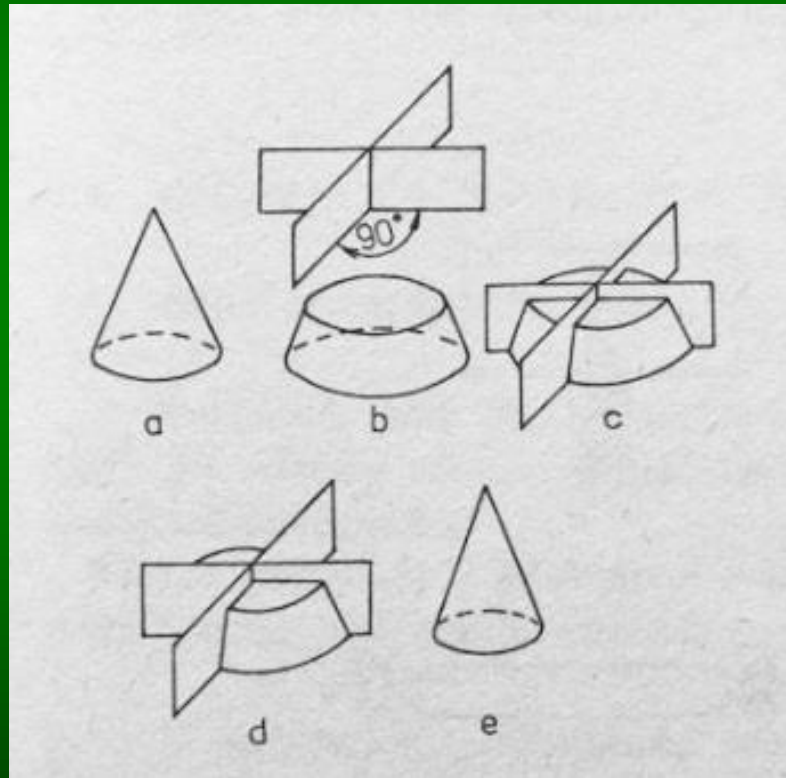
- zmenšování vzorku

- sítování???

Úprava vzorku pro analýzu - zmenšování vzorku

sypké vzorky → KVARTACE

Proč kvartovat?

Granulometrická analýza

sítový rozbor   **cca 0,04 – X0 mm**

Velikost oka – co to znamená?

Sedimentologická škála:

psefity (klasty nad 2 mm)

psamity (klasty 0,063–2 mm)

aleurity (klasty 0,004–0,063 mm)

pelity (klasty pod 0,004 mm)

Technická praxe:

2 mm, 1 mm, 0,5 mm, 250 μm , 125 μm , 63 μm
+ 90 μm

laserová granulometrie   **cca 0,3 - 400 μm**
(0,0003 – 0,4mm)

Sítový rozbor

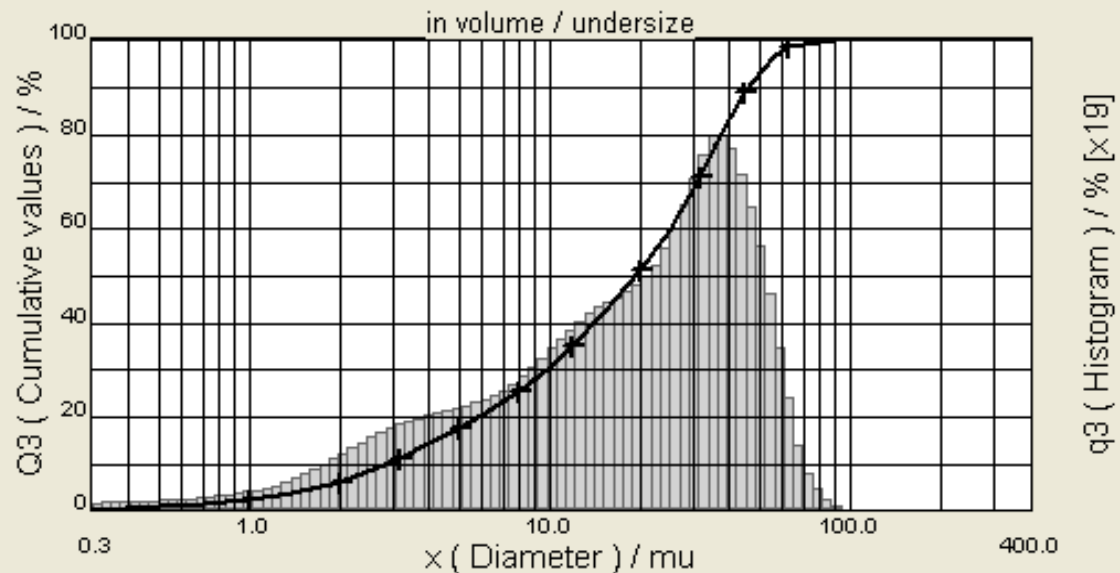

Laserová granulometrie

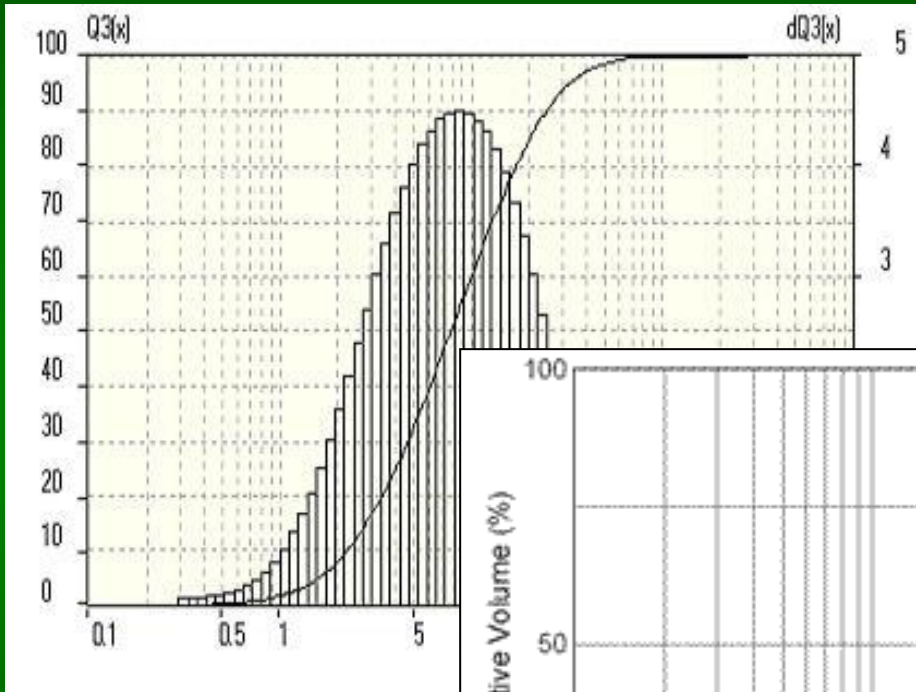
Princip:
difrakce laserového
záření na částicích vzorku

Parameters	Results	User	Data	Graphic					
x : diameter / μ		Q3 : cumulative value / %		q3 : population density / %					
x	0.30	0.50	0.70	1.00	1.40	2.00	2.60	3.20	4.00
Q3	0.43	1.15	1.75	2.64	3.89	6.21	8.81	11.35	14.40
q3	0.23	0.31	0.39	0.55	0.81	1.42	2.17	2.68	2.99
x	5.00	6.00	8.00	10.00	12.00	15.00	20.00	25.00	32.00
Q3	17.70	20.60	25.75	30.68	35.43	41.97	51.28	59.63	71.41
q3	3.24	3.48	3.92	4.83	5.70	6.41	7.08	8.19	10.44
x	36.00	45.00	56.00	63.00	90.00	112.0	140.0	180.0	224.0
Q3	77.92	89.28	96.75	98.73	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
q3	12.09	11.14	7.47	3.68	0.78	0.00	0.00	0.00	0.00
x	280.0	315.0	400.0						
Q3	100.00	100.00	100.00						
q3	0.00	0.00	0.00						

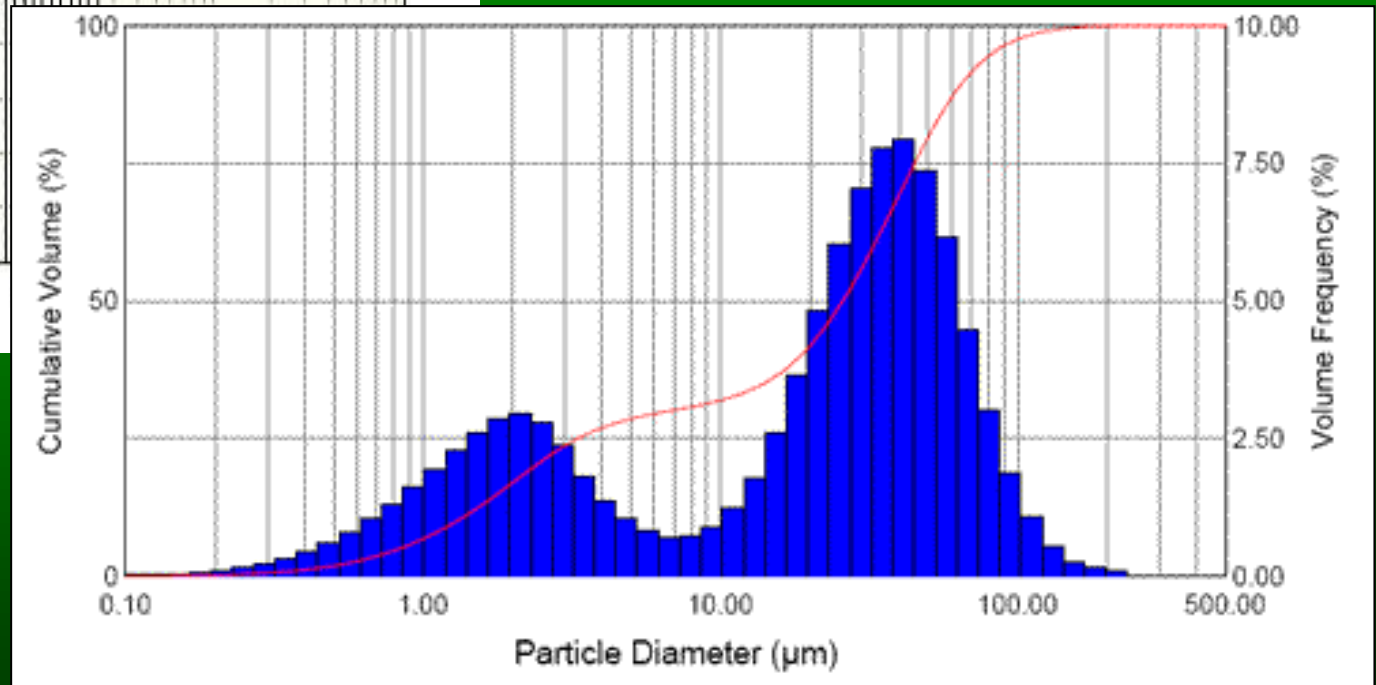

Granulometrie

- unimodální rozdělení

- bimodální rozdělení

Granulometrická analýza

Přednosti: - analýza reprezentativního množství vzorku
- rychlost
- snadné vyhodnocení

Nedostatky: - předpoklad izometrických částic
- velikostní omezení

Doplňkové nebo alternativní metody

- mikroskopie
- metody stanovení velikosti měrného povrchu

Hydrostatické zkoušky

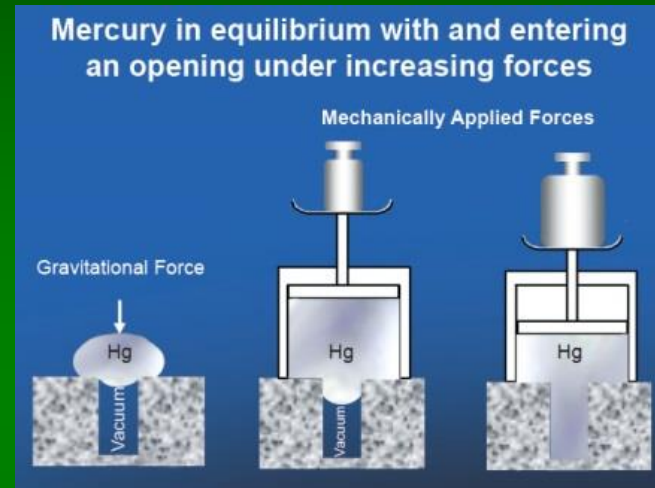
- Měrná hmotnost
- Nasákavost – otevřená pórovitost (permeabilita)

Provádět ideálně ve vakuu – stačí exsikátor a vodní vývěva
Nebo alespoň vzorek zahřát.

Rtuťová porozimetrie

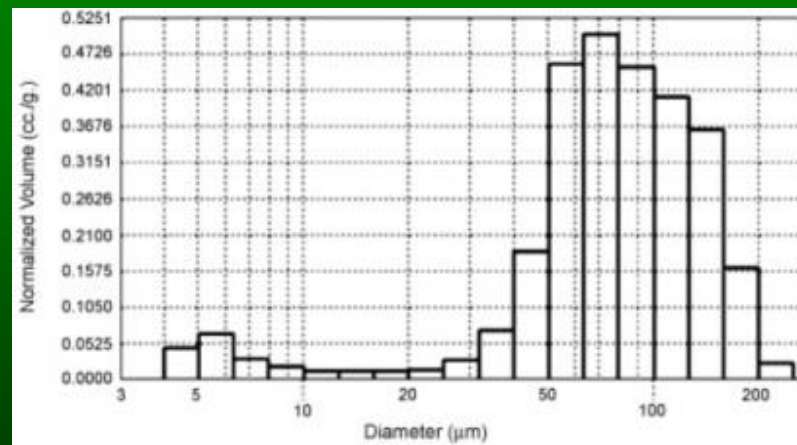
– otevřená pórovitost (permeabilita) – XX nm – X00 μm, zničení vzorku

<http://www.micromeritics.com>

<http://www.micromeritics.com>

<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0272884209002090>

Plynová porozimetrie

- otevřená pórovitost (permeabilita) – X nm – X0 μm, šetrné ke vzorku

Mikroskopie – analýza obrazu

- celková porozita (včetně uzavřených pórů)

barvení výbrusů nebo nábrusů

mikroskopie (optická, fluorescenční optická nebo elektronová)

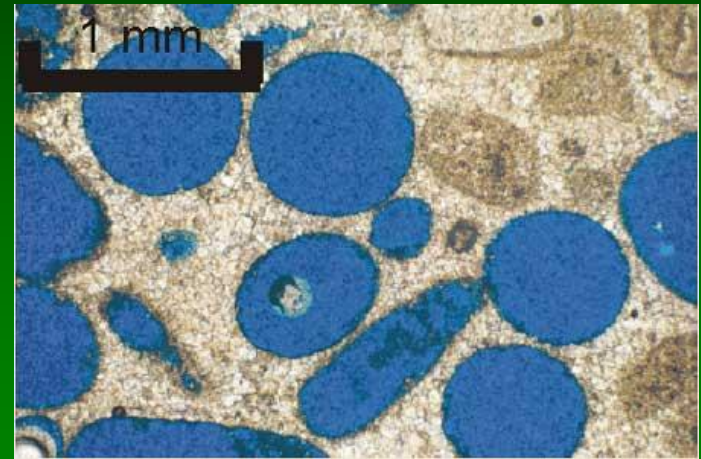
analýza obrazu – „počítání plochy“ pórů

Mikroskopie – analýza obrazu

- celková porozita (včetně uzavřených pórů)

výbrus nebo nábrusů (barvení)

mikroskopie (optická, fluorescenční optická nebo elektronová)

<http://www.kgs.ku.edu>

analýza obrazu – „počítání plochy“ pórů

Porozimetrie vs. Mikroskopie: výhody X nevýhody

Příprava práškových preparátů

Proč vzorek drtit?

- zvětšení měrného povrchu
- náhodná orientace a zvětšení počtu zrn

Úprava vzorku pro analýzu - zmenšování velikosti částic

Riziko kontaminace

Dokonalé mletí neexistuje

Úprava vzorku pro analýzu - zmenšování velikosti částic

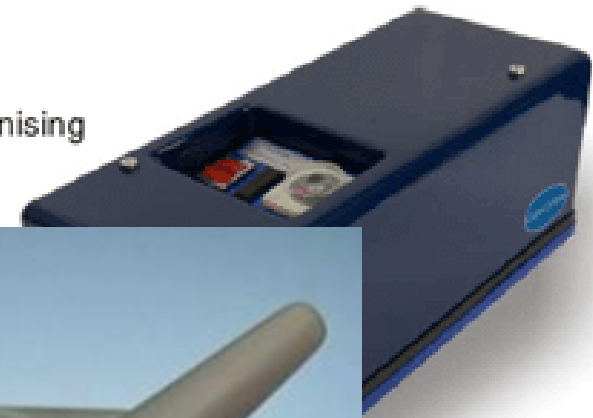
čelistový drtič

vibrační mlýn

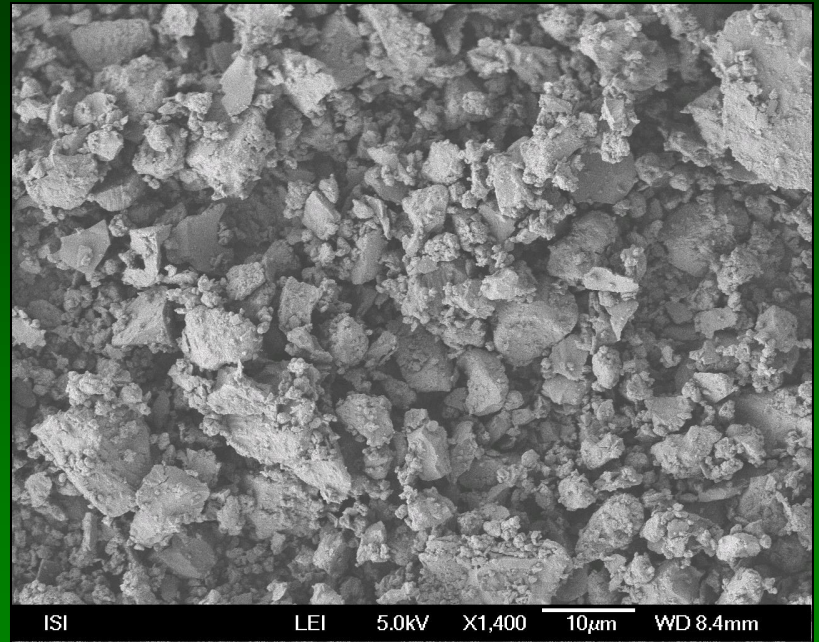
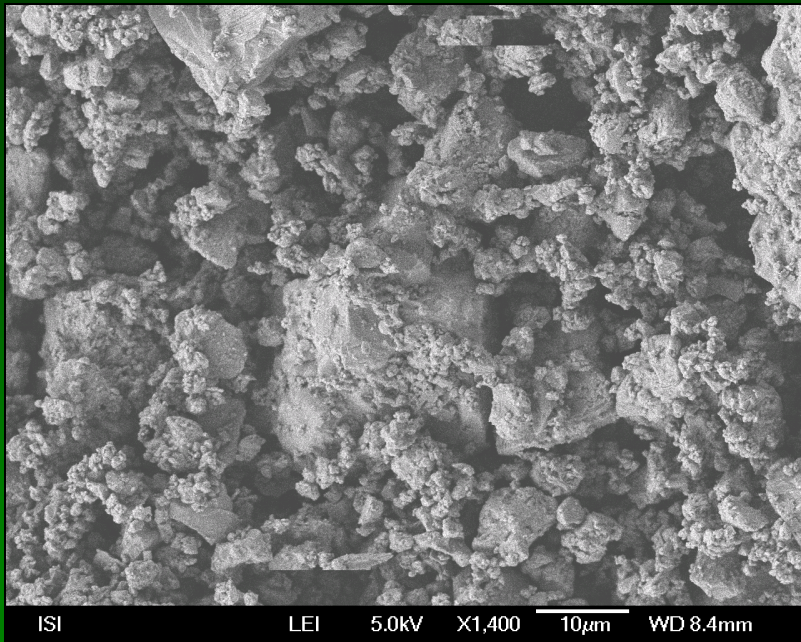
Micronising Mill

tody/m

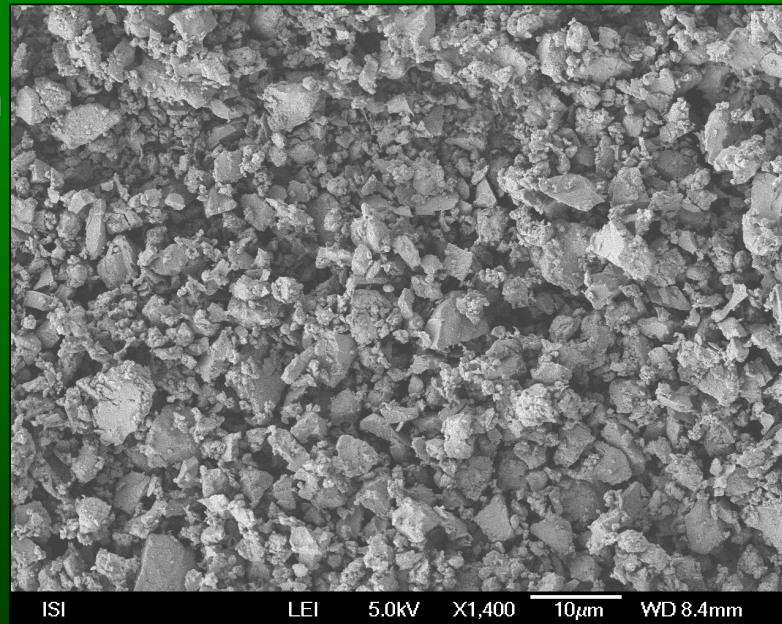

Polypropylene Grinding Jar with Corundum Grinding Elements

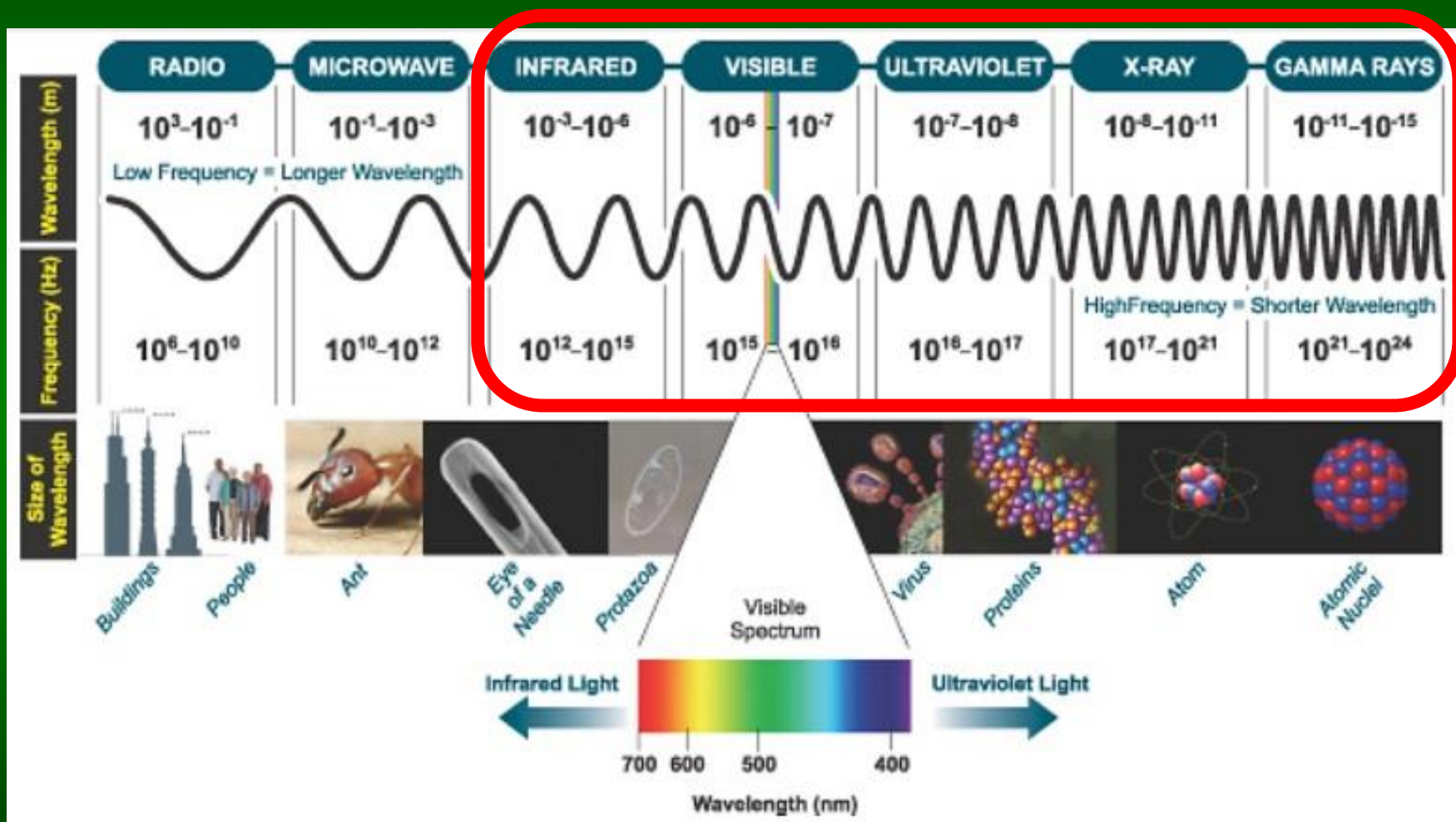
**2min –
kovový vibrační mlýn**

2hod – planetový mlýn

5min – vibrační mlýn s korundovými elementy

nepřímá analýza → SPEKTROSKOPICKÉ METODY

přímé pozorování → OPTICKÁ (SVĚTELNÁ) MIKROSKOPIE

OPTICKÁ MIKROSKOPIE

bez polarizace

stereomikroskop

polarizační

Polarizační optická mikroskopie

- identifikace minerálů a hornin

určení provenience

- studium mikrostruktury včetně pórů

identifikace změn optických vlastností minerálů

výrobní technologie (keramiky)

Polarizační optická mikroskopie

detailně viz např. Gregerová, M., Fojt, B., Vávra, V. (2002): Mikroskopie horninotvorných a technických minerálů, MZM Brno.

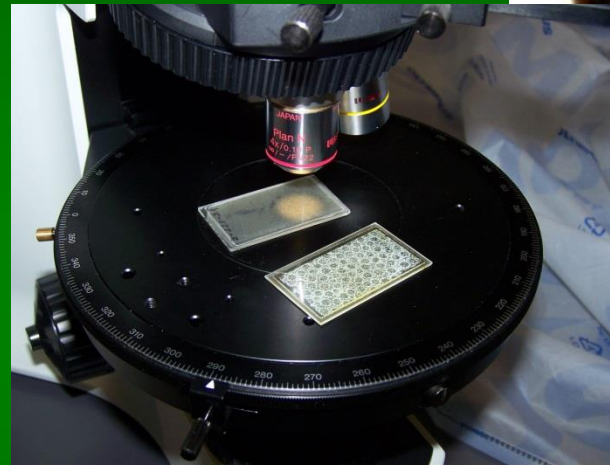
- nábrusy – leštěné, zalití do epoxidu

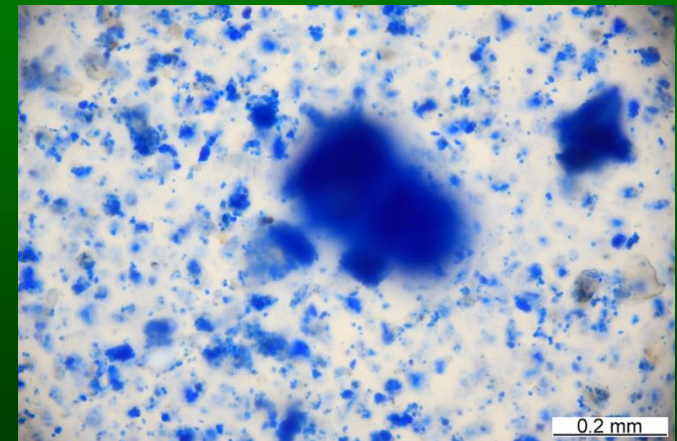
- výbrusy
30 μ m

kryté

leštěné

- prášek v imerzní kapalině mezi podložním a krycím sklem

Polarizační optická mikroskopie

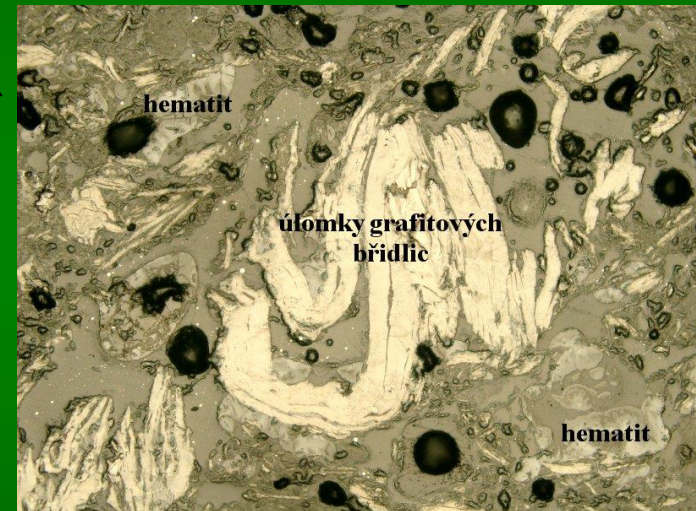
mez rozlišení cca $1\mu\text{m}$ – omezení vlnovou délkou viditelného světla

Procházející vs. odražené světlo

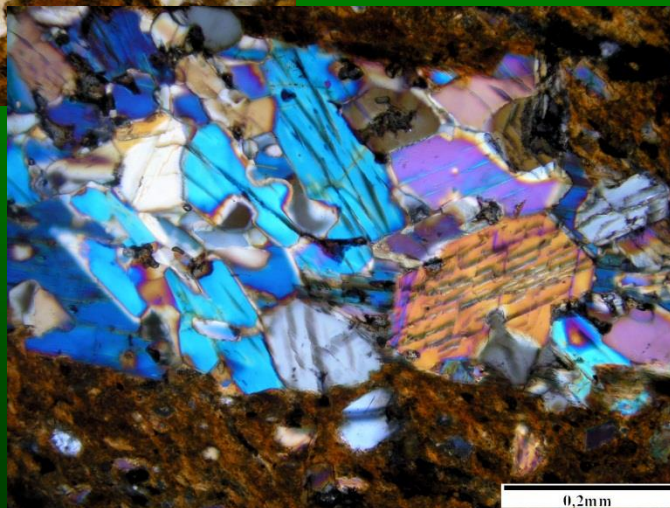

PPL

- barva
- pleochroismus
- štěpnost
- reliéf
- povrch

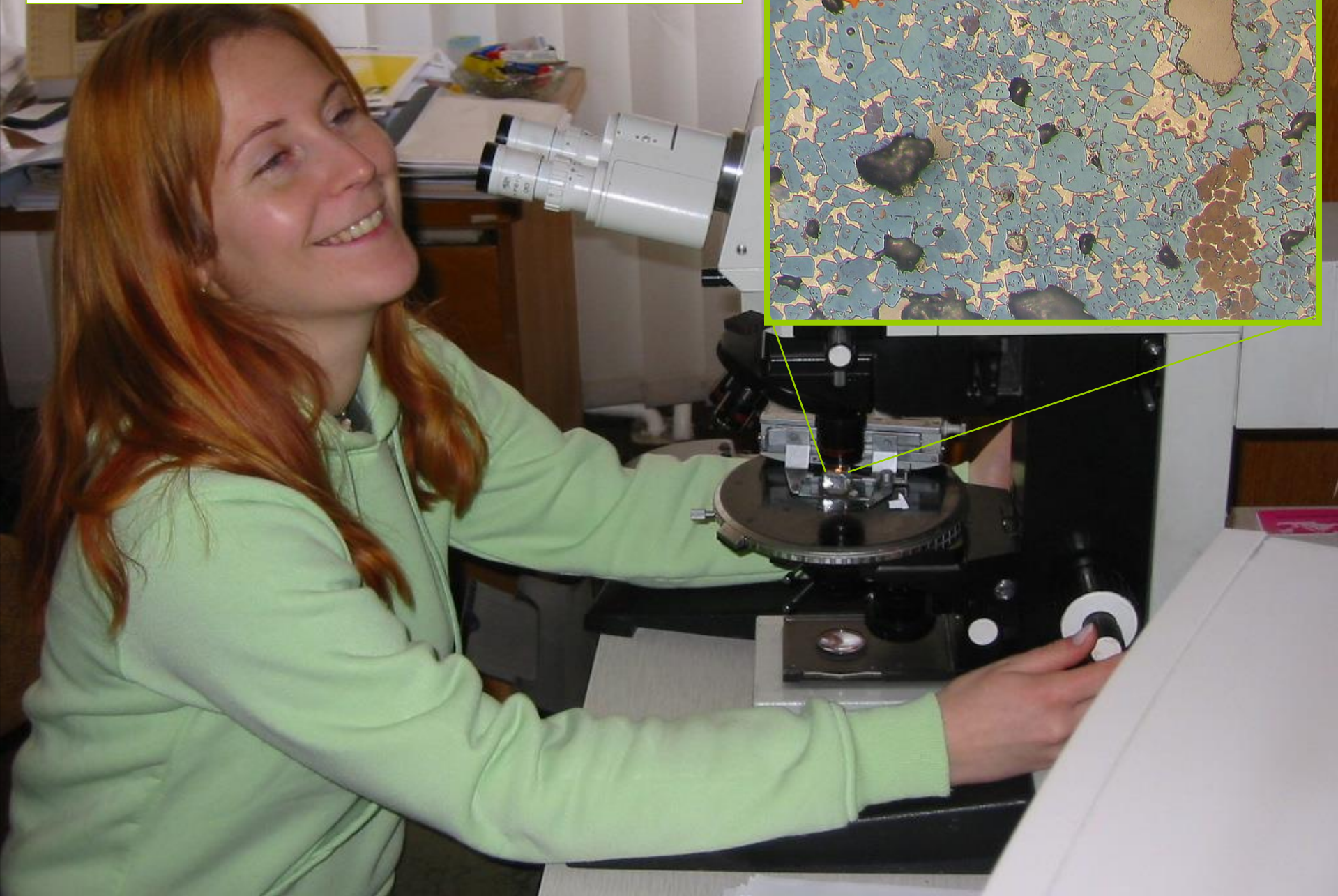
- zhášení
- interferenční
barvy

XPL

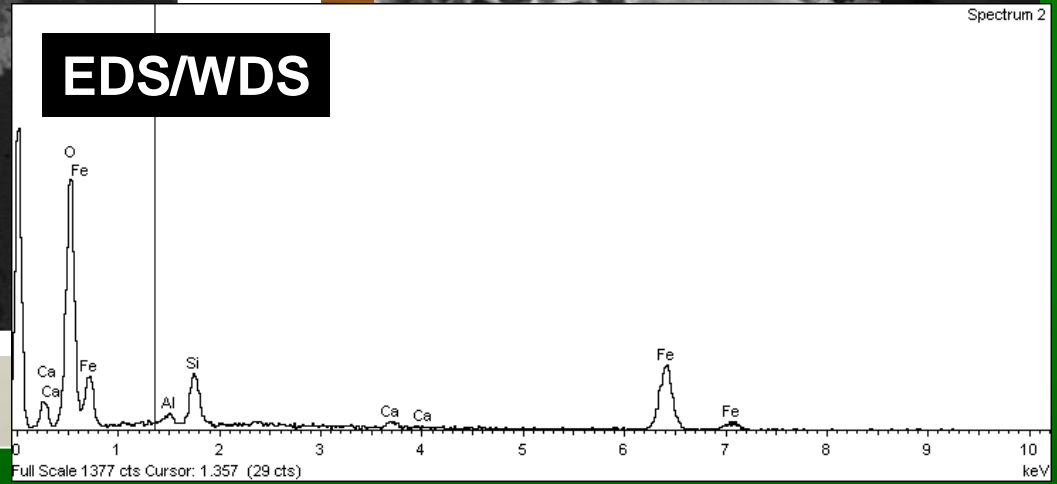
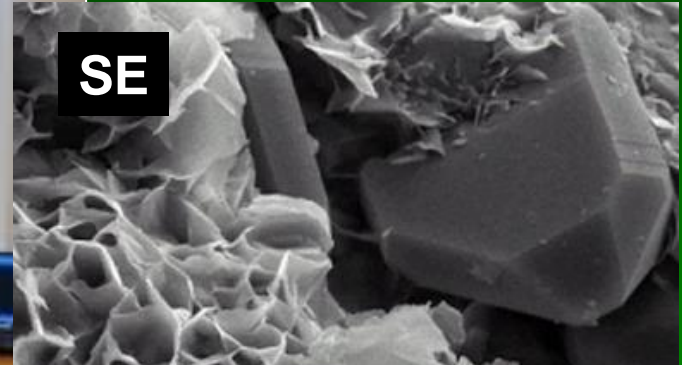
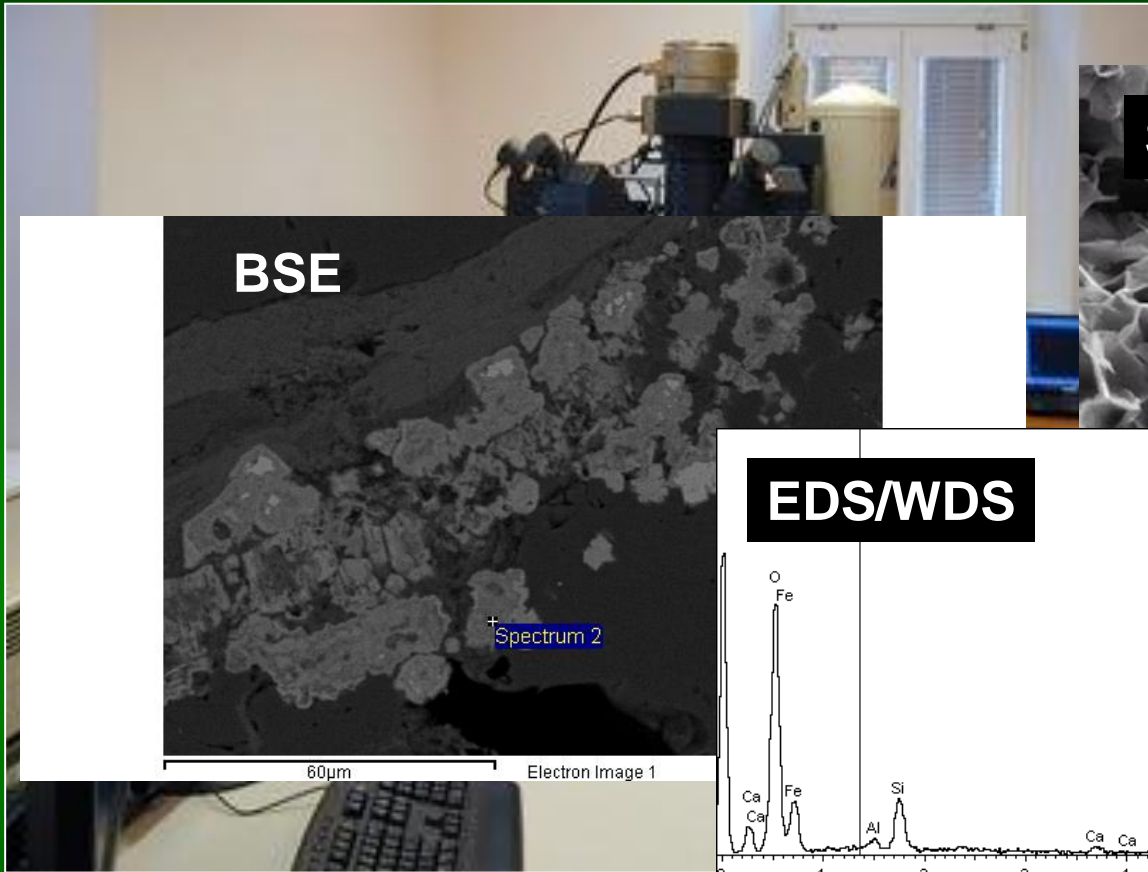

PLANIMETRICKÁ ANALÝZA (MIKROSKOPICKÁ BODOVÁ INTEGRACE)

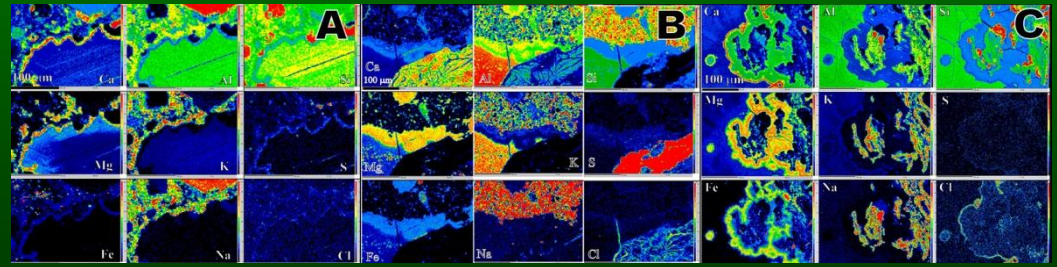

Elektronová mikroskopie a mikroanalýza

sekundární a zpětně odražené el., rtg-záření, viditelné světlo

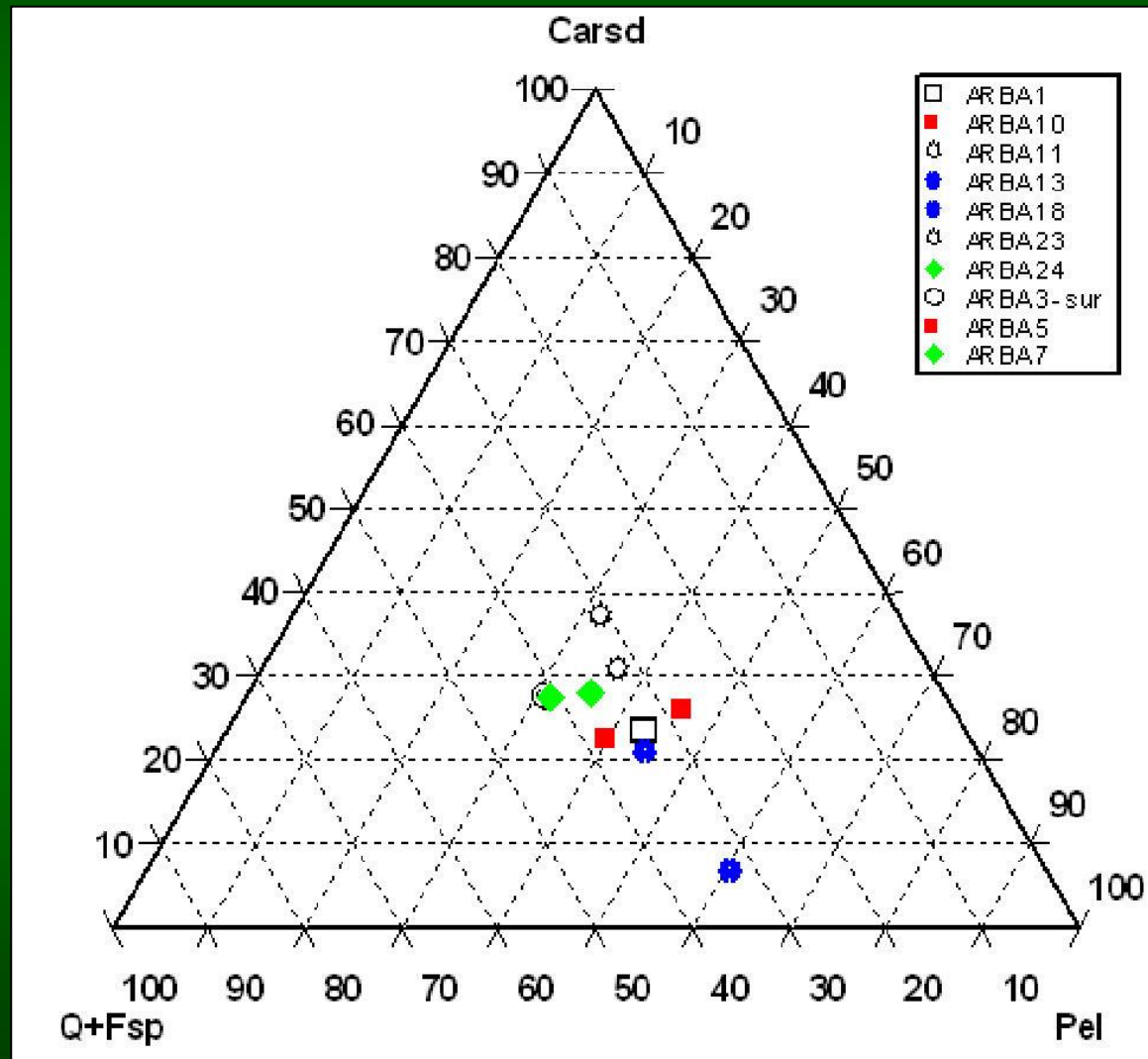

EBSD

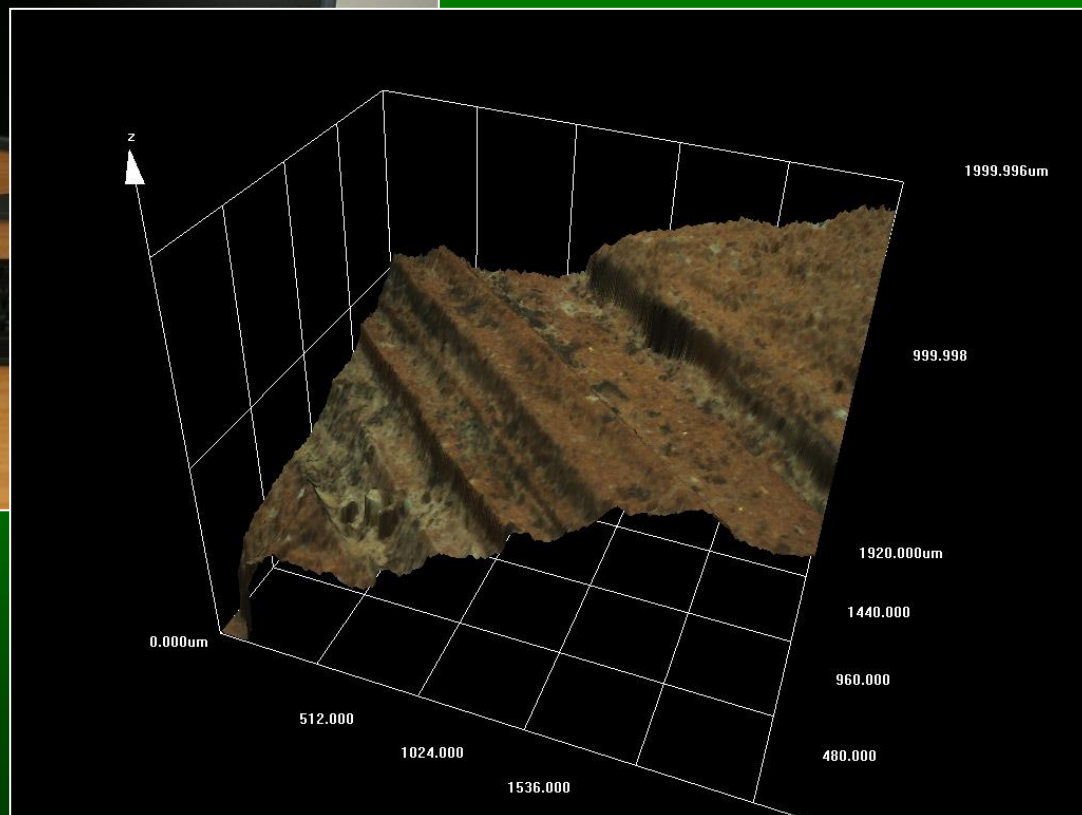

katodová luminiscence

Přepočet chemického složení na NORMATIVNÍ FÁZOVÉ

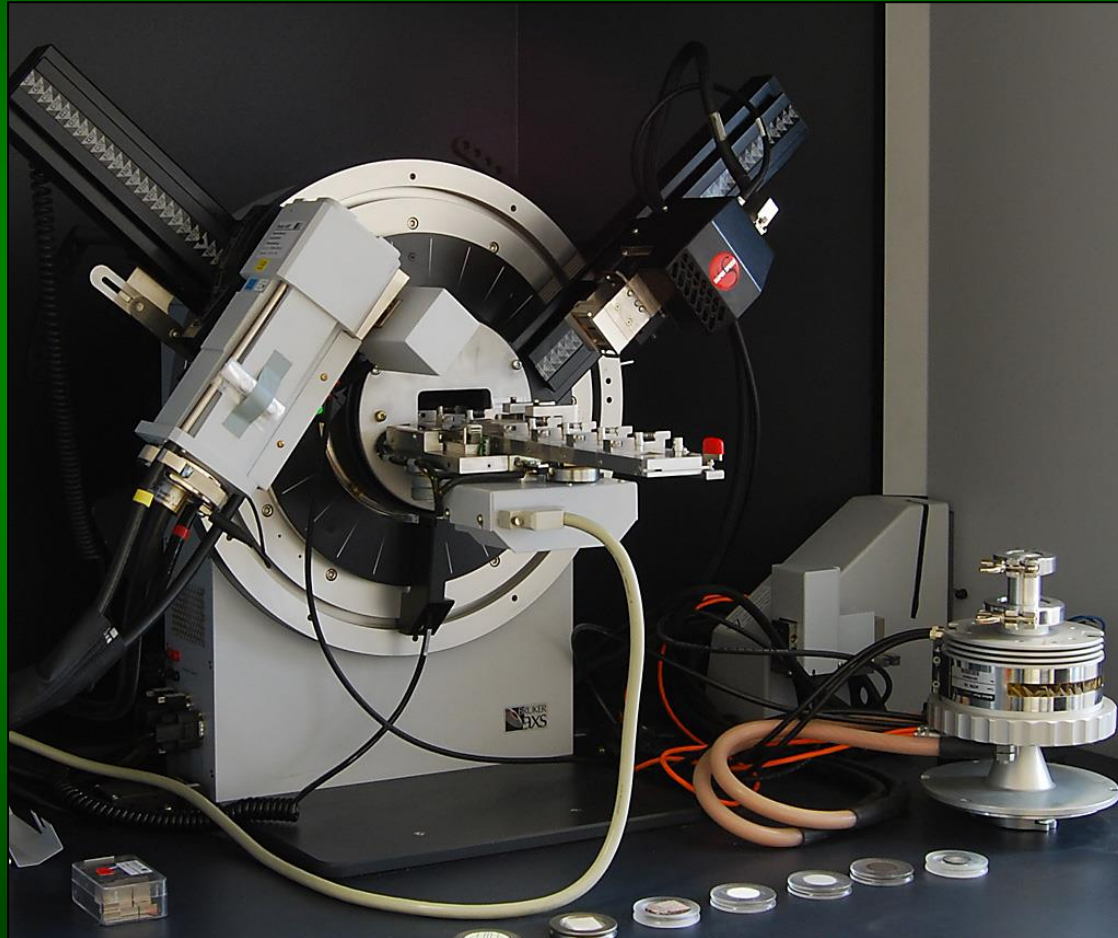

Laserová konfokální mikroskopie- studium povrchu vzorku

Rtg-difraktometrie

Monokrystalová vs. prášková XRD

VUSTAH - pracoviště rtg-difraktometrie

XRD - úvod

- **Soubor metod využívajících jev difrakce rtg-záření**
- **Společný základ většiny – studium krystalových struktur nebo analýza vzorků na základě přítomných krystalových struktur (minerálů, fází)**

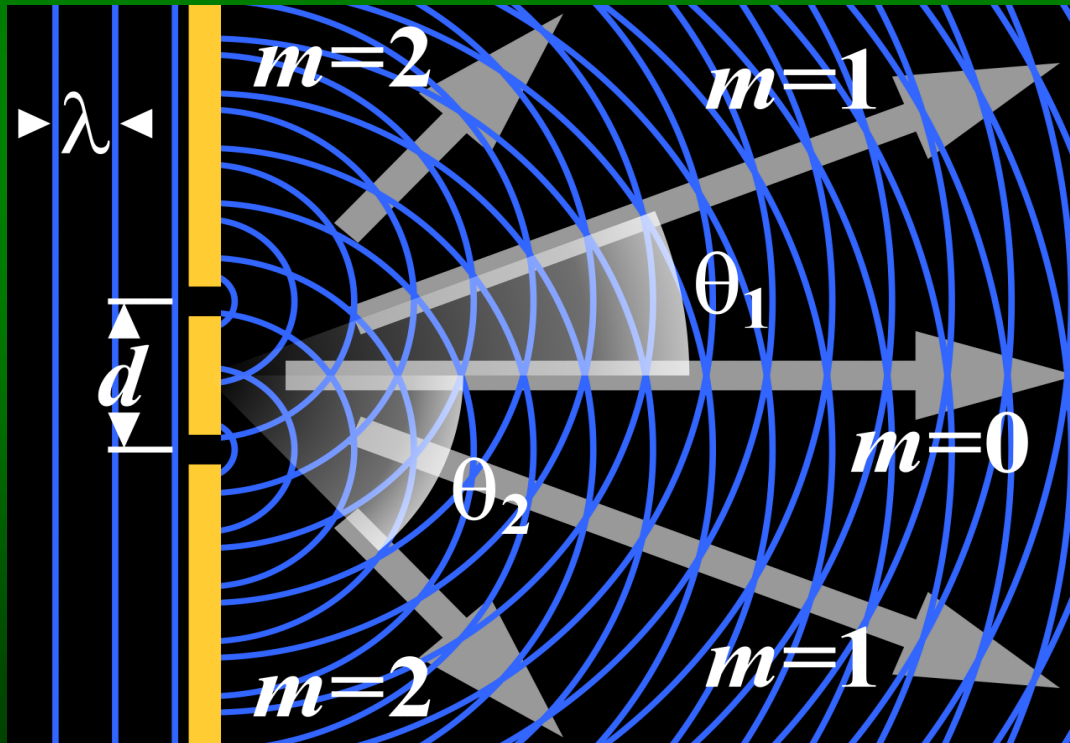
Využití v praxi:

- **Určování a zpřesňování krystalových struktur**
- **Fázová analýza**
Výzkum, vývoj, kontrola kvality v průmyslu stavebních hmot, keramiky,
kovů a slitin, ve farmacii a řadě dalších oborů
Archeologie, restaurátorství
Studium koroze (degradace materiálů)
Forenzní aplikace

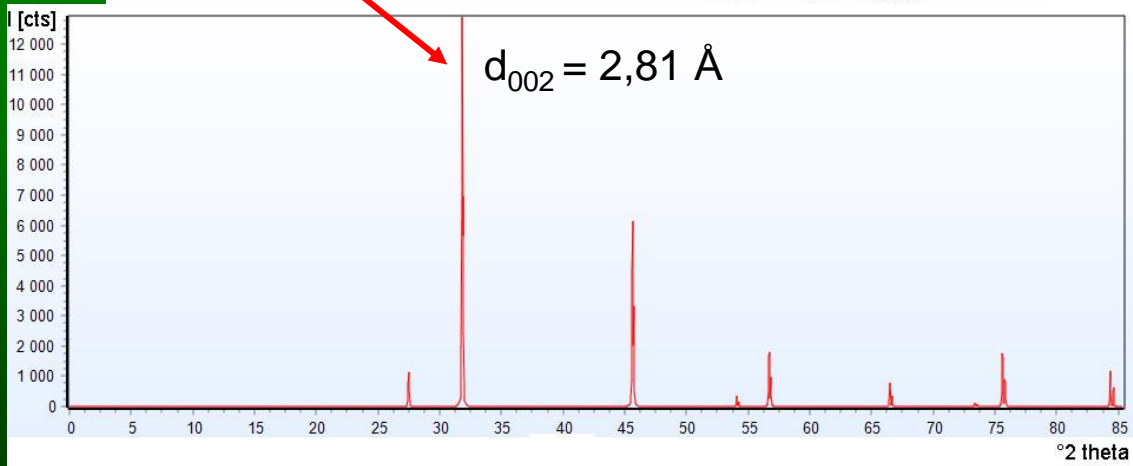
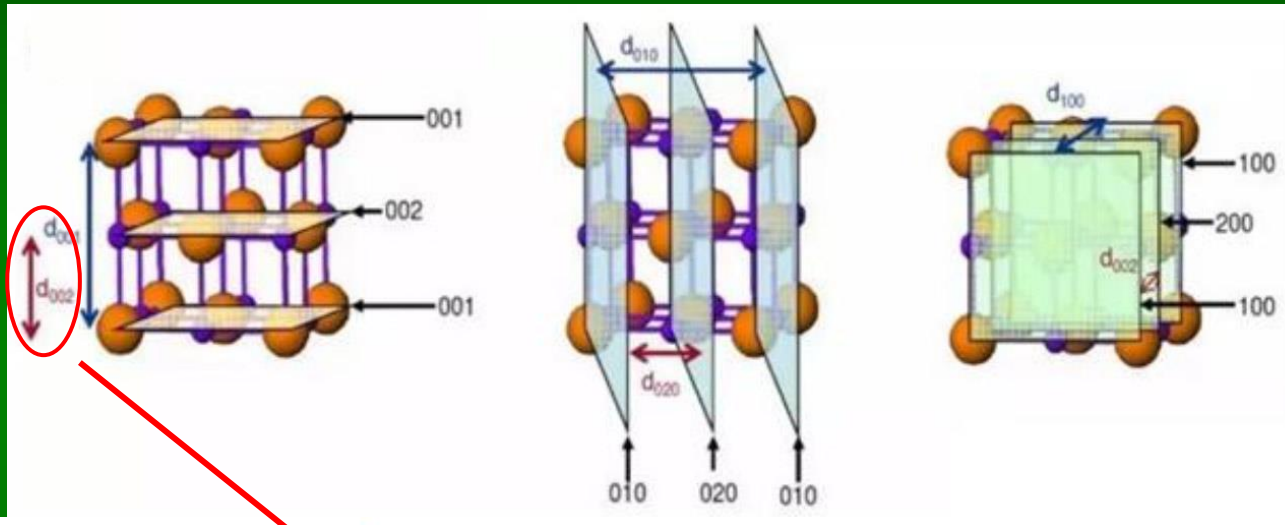
Difrakce

Co to je difrakce? Česky: difrakce = OHYB

Aby nastala difrakce na periodickém objektu (např. krystalové struktuře), musí být ozářen zářením s vlnovou délkou srovnatelnou s jeho periodicitou.

Co pomocí XRD měříme?

Braggova rovnice

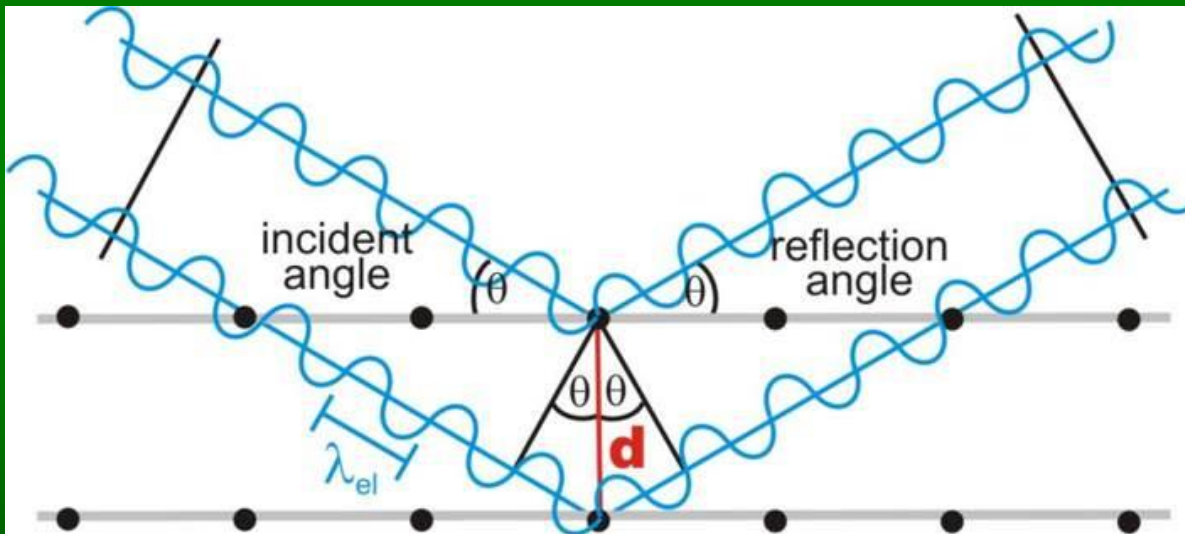
Řád difrakce=celé číslo

$$n\lambda = 2d\sin\theta$$

Úhel „dopadu“ záření,
při kterém dojde k difrakce

Vlnová délka
(dle materiálu anody lampy)

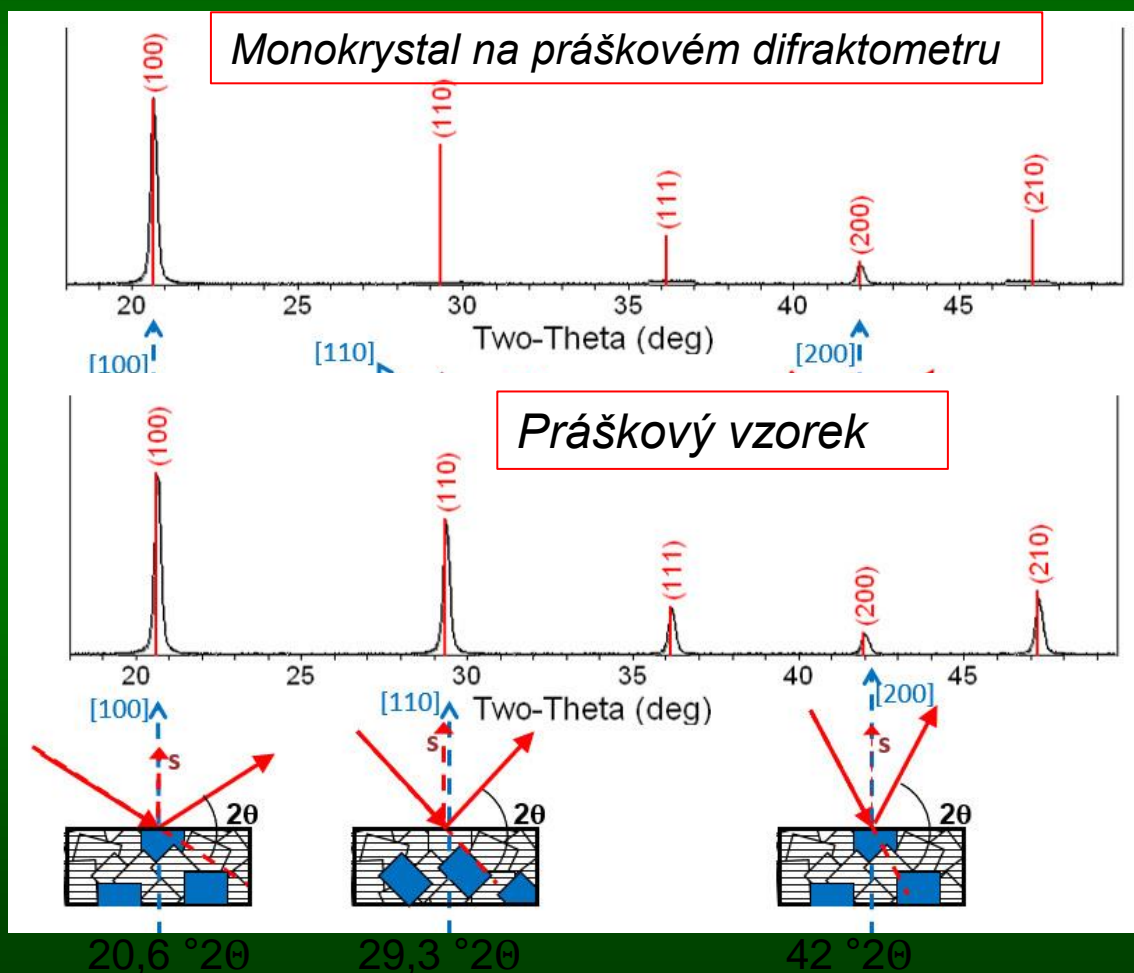
Mezirovinná vzdálenost
v krystalové struktuře
(Dle kombinací mezirovinných v.
identifikujeme struktury = v XRD základ „všeho“)

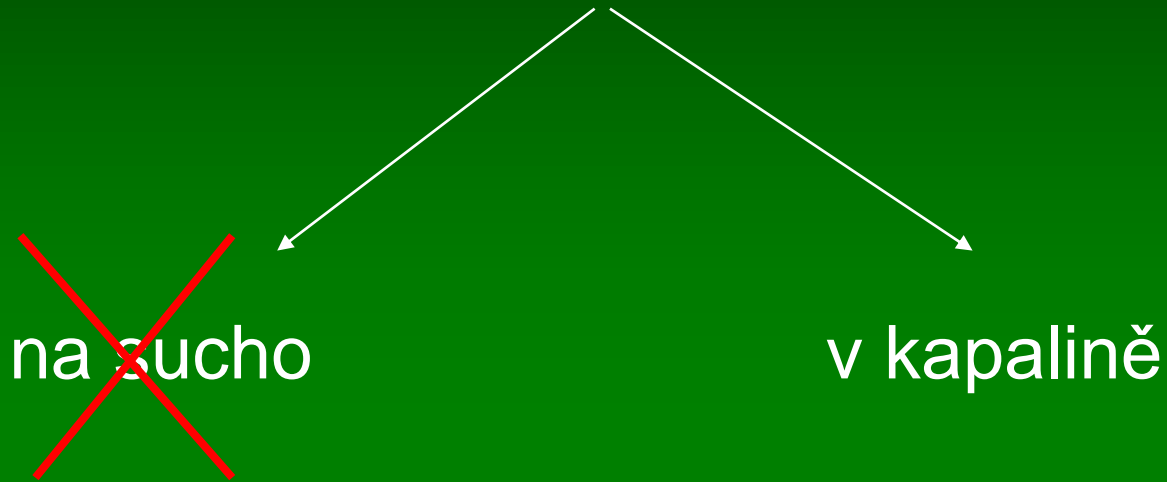
Laueho rovnice vs. Braggova rovnice: dva přístupy k témuž jevu

Proč práškové vzorky?

Ad 1. Identifikace pouze systémů rovin paralelních s povrchem vzorku = nutnost náhodné orientace zrn prášku

Ideální velikost zrn $<10\mu\text{m}$

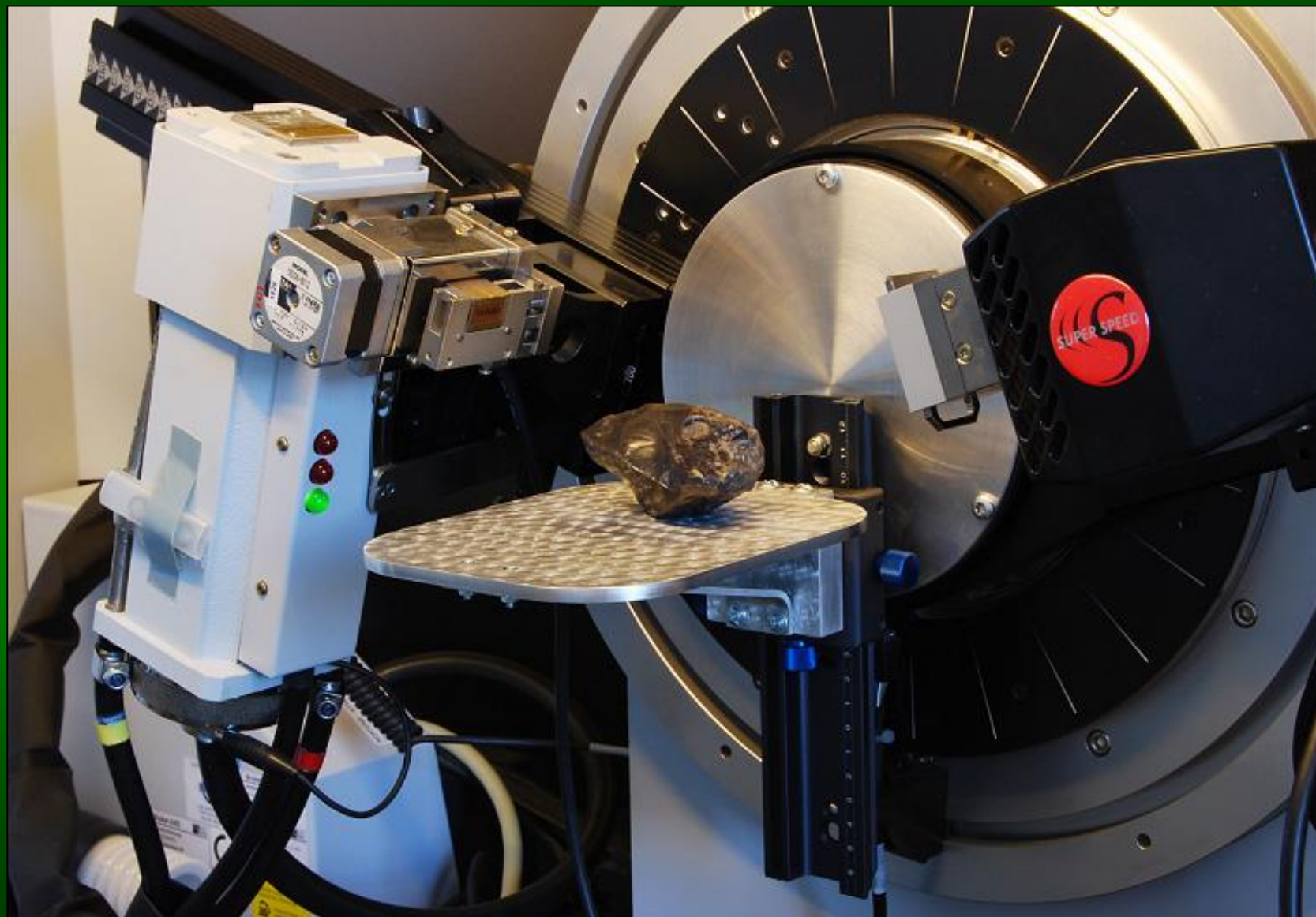

Přednostní orientace

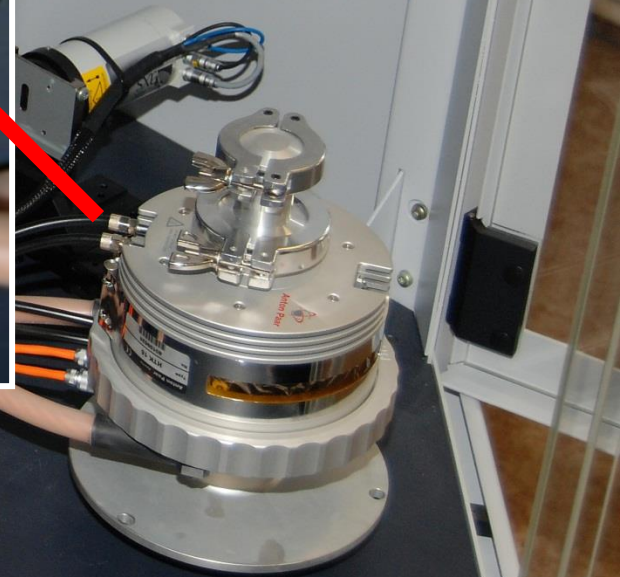
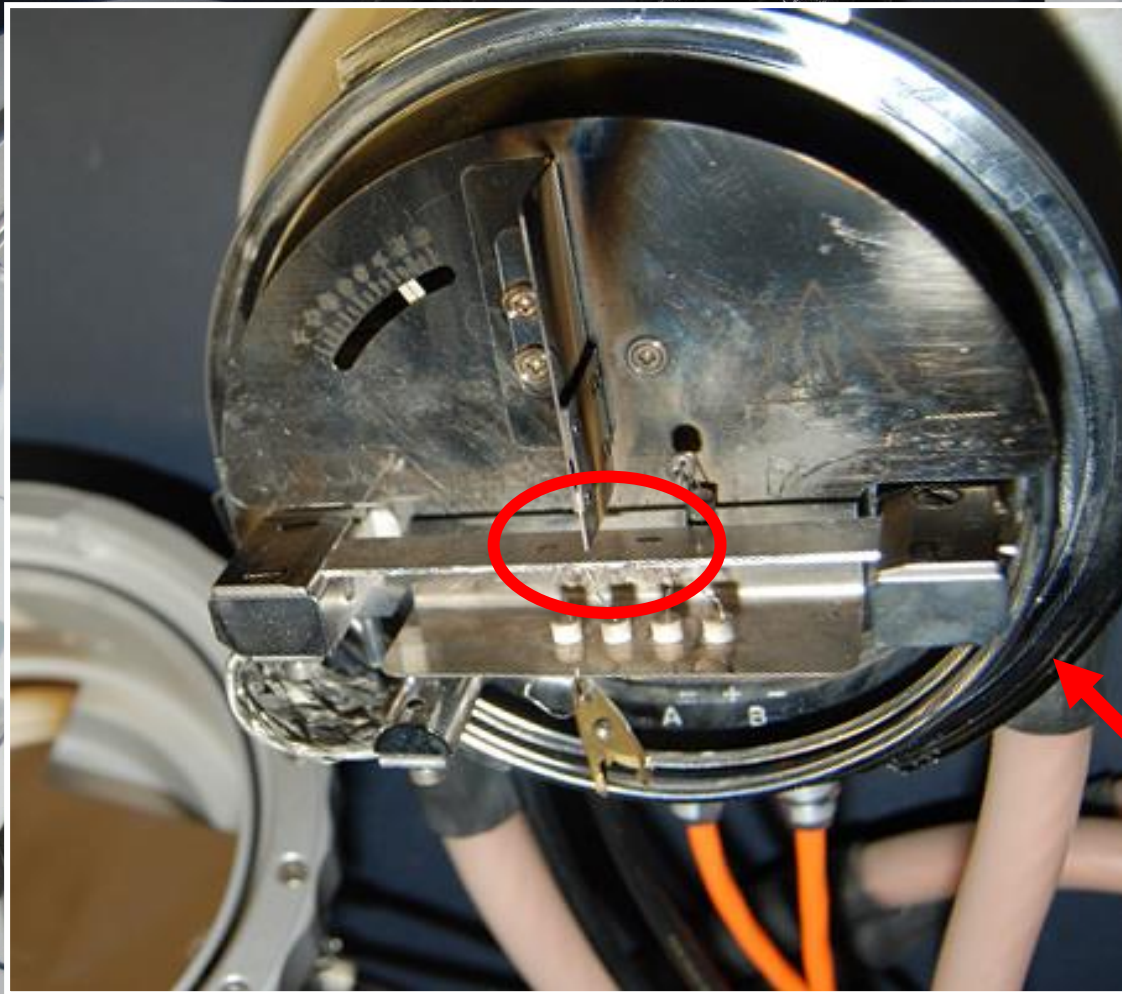
- žádoucí či ne?

Nedestruktivní analýza kusových vzorků

archeologie

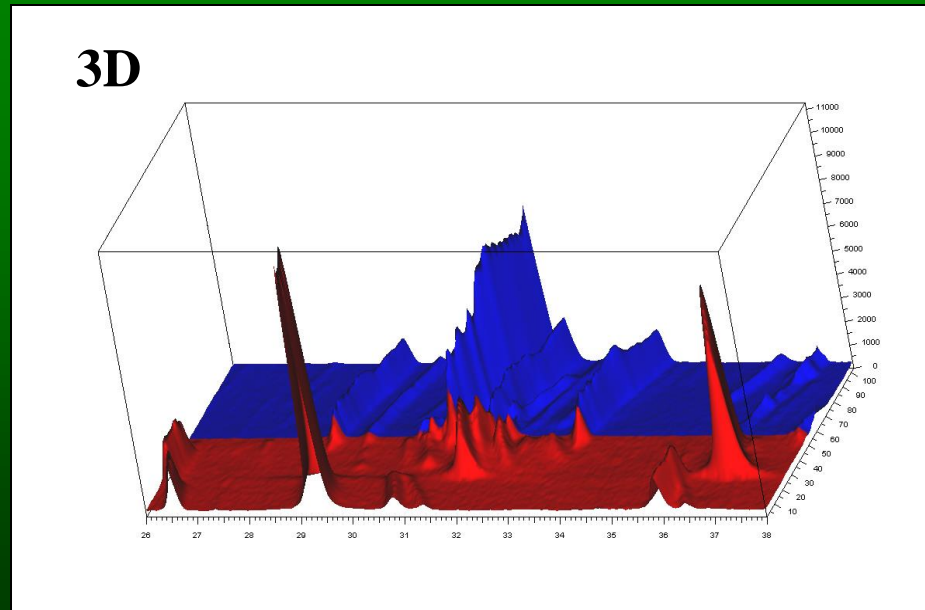
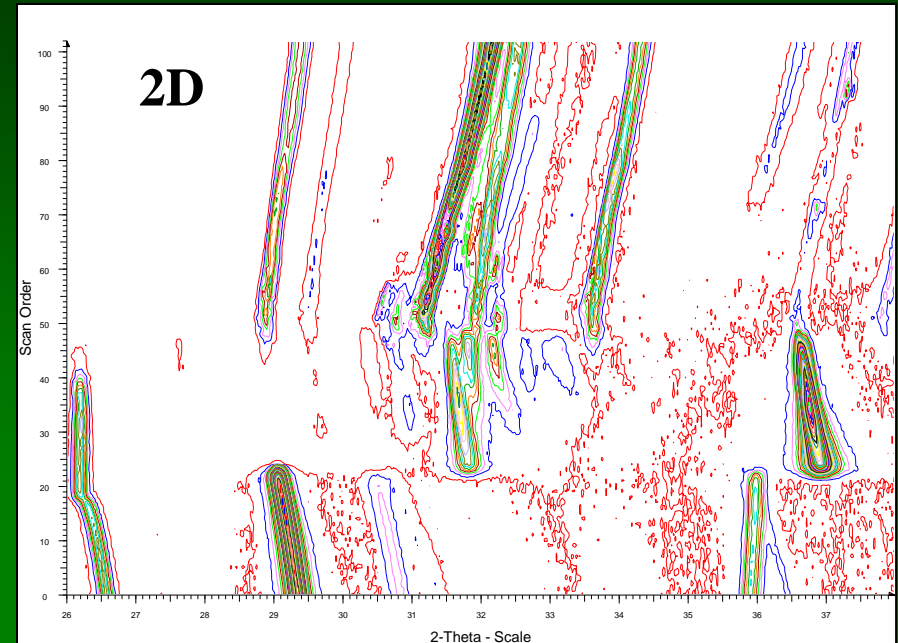
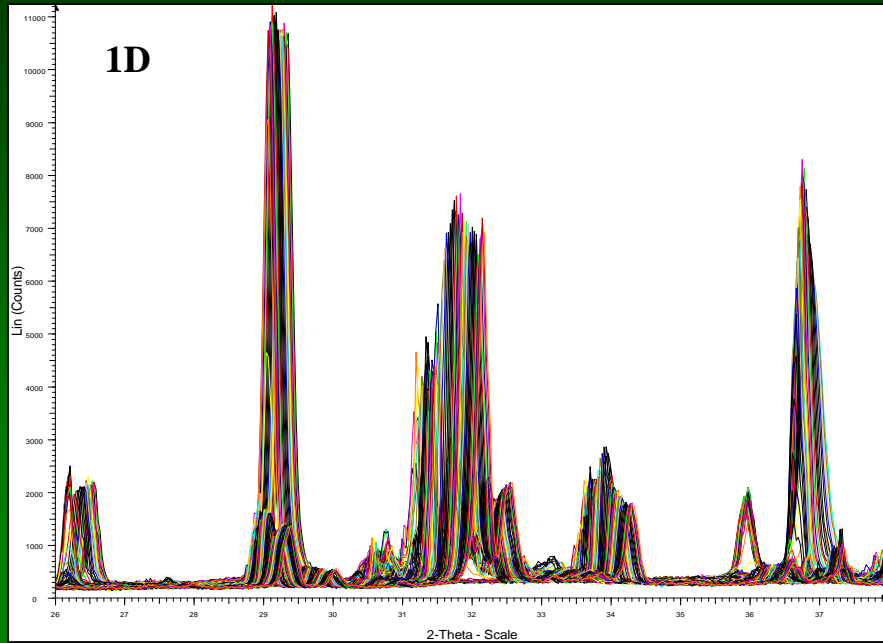

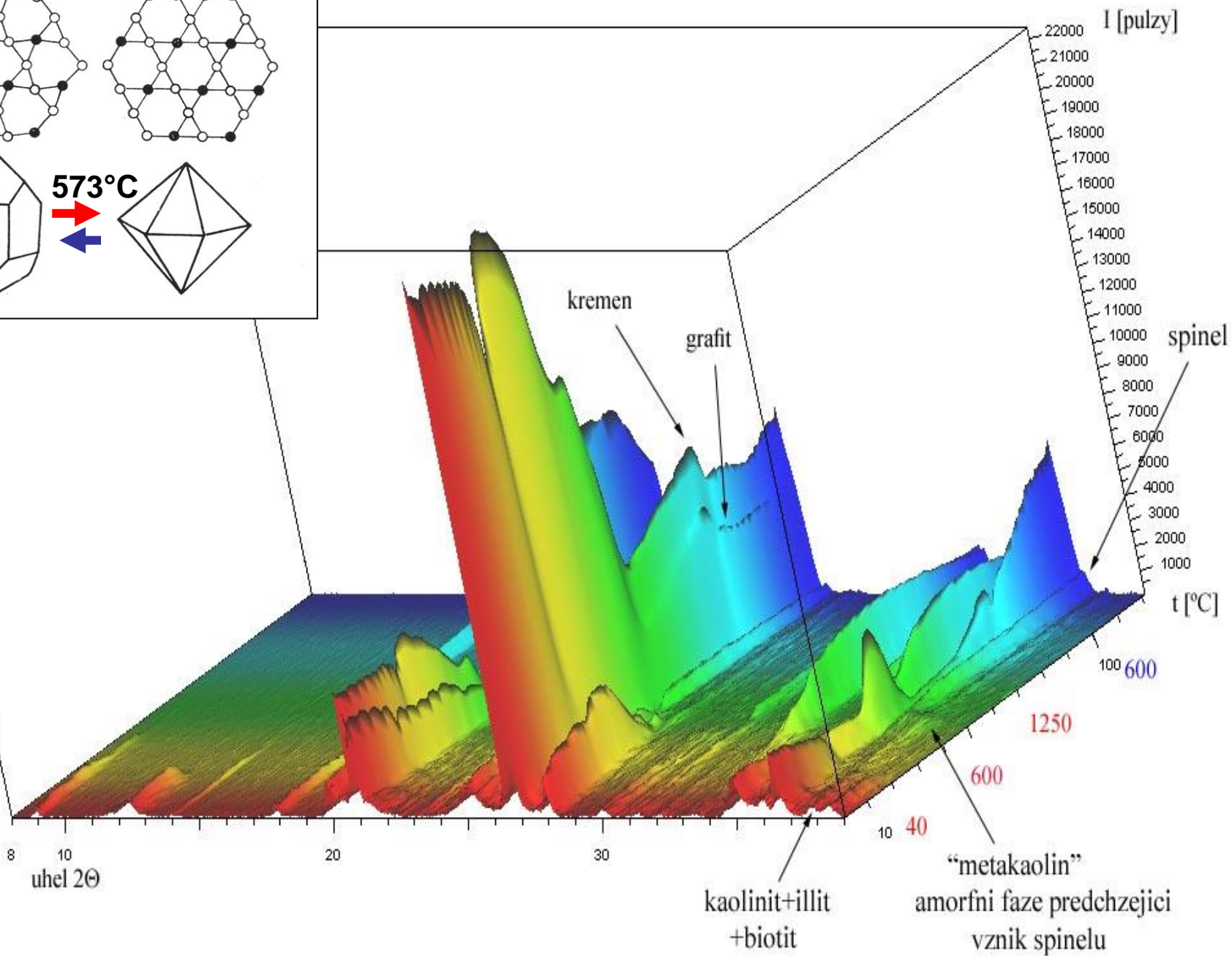
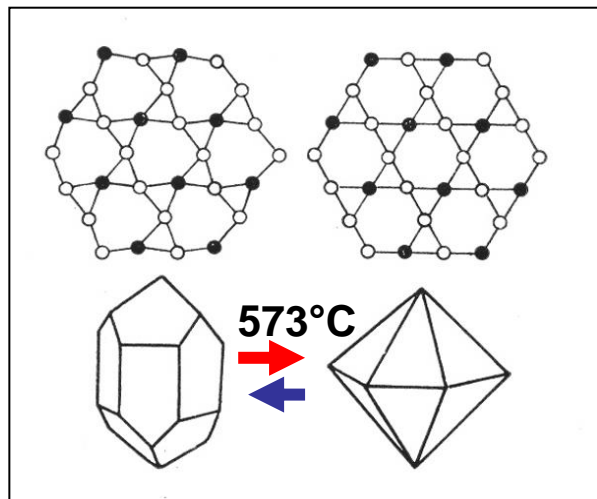
2. Vysokoteplotní rtg-difraktometrie (ht-XRD)

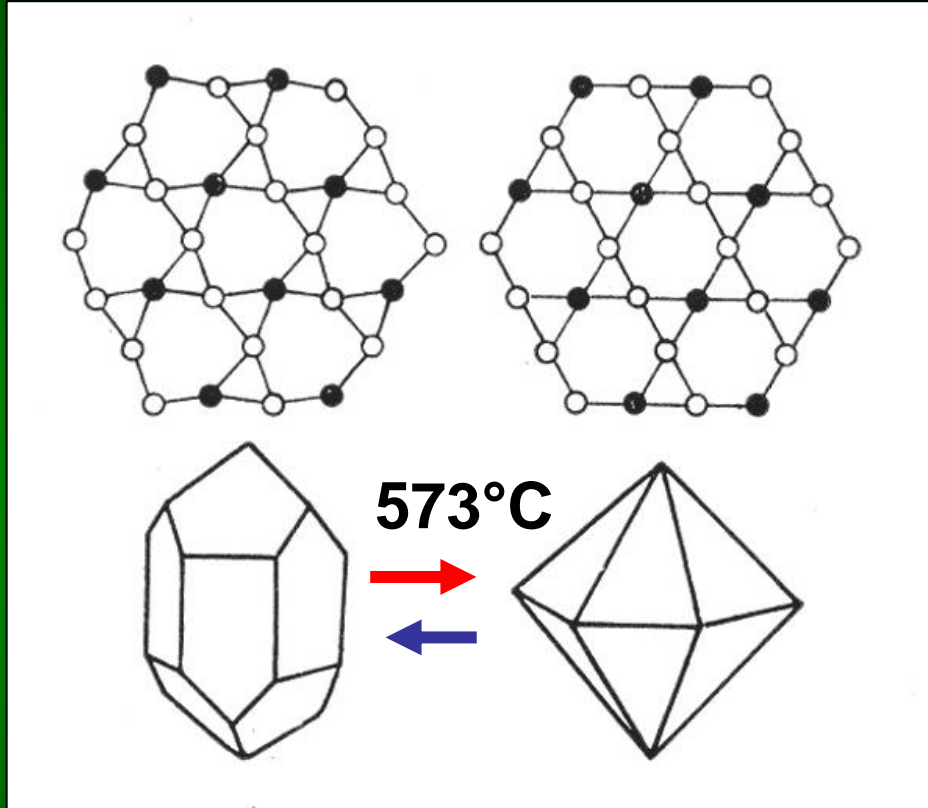
2. Vysokoteplotní XRD „Výstup“ vysokoteplotní rtg-difrakční analýzy

2. Vysokoteplotní XRD

Fázové přeměny příklad: křemen nižší - vyšší

Polymorfie – značení řeckými písmeny

Pozor – v technické praxi opačně než v geologii!!! V technologii-značení polymofrů dle posloupnosti krystalizace z taveniny a následných fázových přeměn během chlazení. Tedy např. u křemene – vyšší α (v geologii β), nižší β (v geologii α).

ht-XRD - komplikce

- Měřit ve vzduchu, ve vakuu, či v inertní atmosféře?
  - termální expanze základní buňky

XRD

- fázová analýza – kvalitativní, kvantitativní
- strukturní analýza
- analýza in-situ za různých podmínek
- velikost krystalitů, přednostní orientace...
- měření napětí

Termická analýza

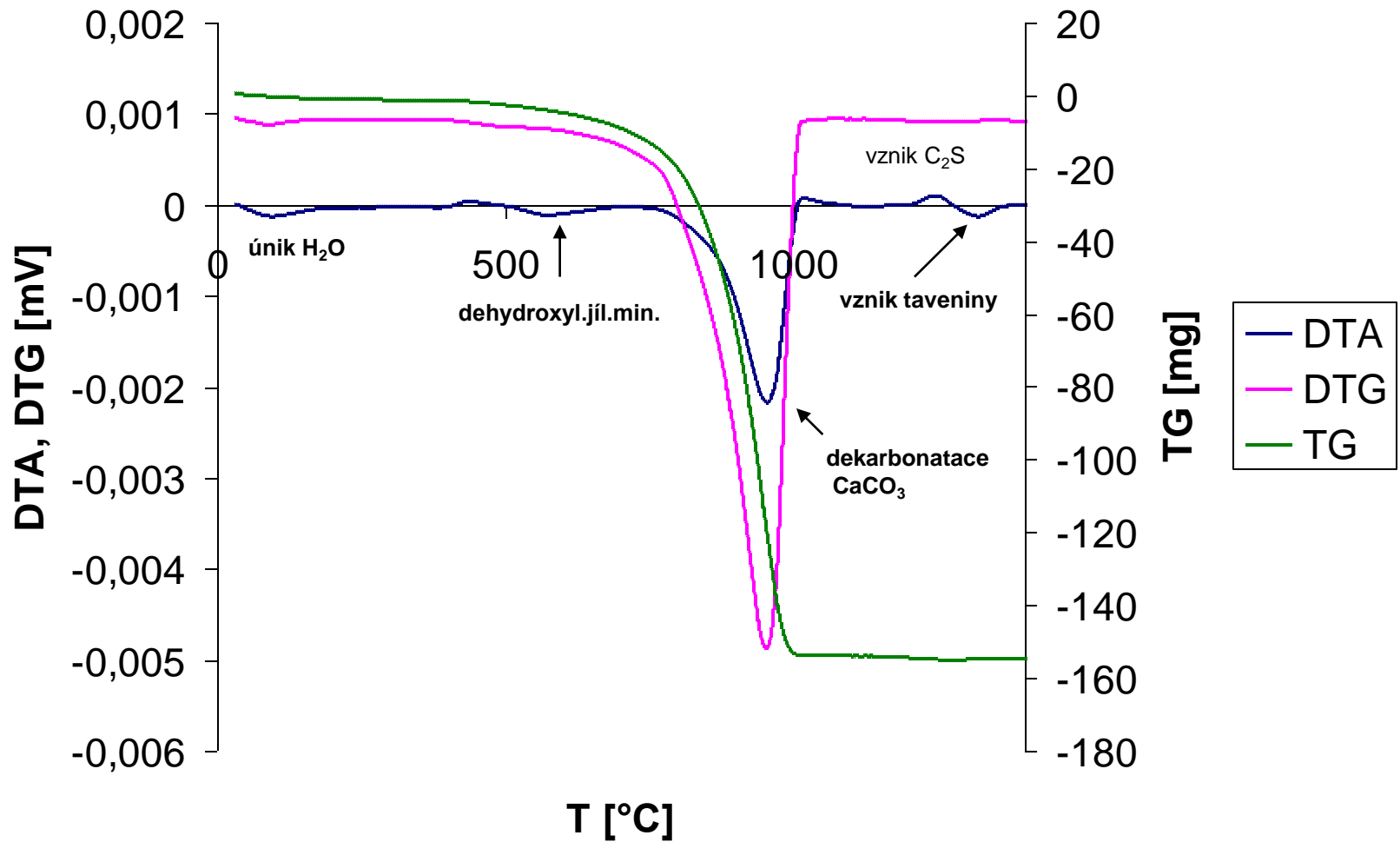

**NEBEZPEČÍ
POPÁLENÍ**

SUROVINOVÁ MOUČKA

Příklad – studium výpalu slínku ze surovinové moučky

Co to je KERAMIKA?

Nejrozšířenější recentní keramika?

Keramika – mullitová, korundová,
cordieritová, zirkoničitá..., technická vs.
užitková, ARCHEOLOGICKÁ

Porcelán

Žárovzdorné hmoty – šamot, dinas

Základní klasifikační parametry petrografie archeologické keramiky :

- Složení ostřiva (píščitá, grafitová, slídová)
- Zrnitost ostřiva
- Porosita
- Charakter pojiva
- Mikrostruktura
- Modální složení (ostřivo:pojivo:porosita)
- Charakter výpalu a odhad teploty
- Obsah biomasy, obsah karbonátů, přítomnost starší keramiky, engobování, glazování, zakuřování
- Asociace specifických akcesorických minerálů, charakterizujících různé provenience
- Sekundární mineralizace – vivianit, sekundární karbonáty apod.

Keramické proměnné

Keramické proměnné:

- **Plniva (plastické suroviny)**
- **Ostřiva (neplastické suroviny)**
- Taviva
- Lehčiva
- **Teplota**
- Výdrž

– Plniva:

- Podle typu jílového minerálu
- Podle podílu příměsí (např. karbonátový mikrit, grafit, biomasa)

– Taviva:

- Živce (alkalické, plagioklasy)
- Kostní moučka
- Z hornin např. fonolity, trachyty, nefelinové syenity
- Potaš
- Skelná taviva – skla s vhodnou teplotou tání
- Frity – skla tavená pro použití v glazurách.

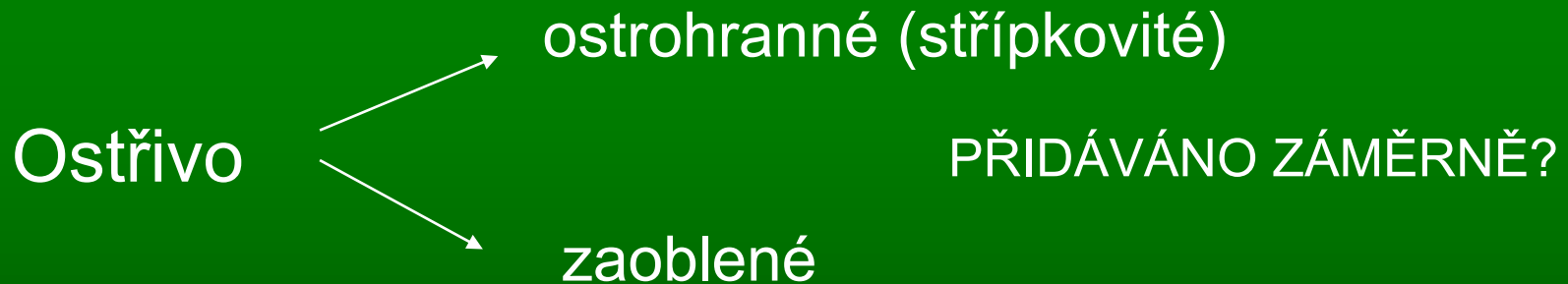
– Ostřiva:

- Úlomky minerálů (křemen, alkalické živce, plagioklasy, muskovit, biotit)
- Úlomky hornin:
  - Magmatické - aplity, granity, diority, pegmatity, kyselé a bazické vulkanity;
  - Sedimentární - křemence, jemnozrné pískovce, arkózy, droby, silicity, vápence, zpevněné aleurity a aleurit-pelity;
  - Metamorfované – slídové břidlice, grafitové břidlice, ruly, granulity, metabazity (amfibolity, amfibolové břidlice)

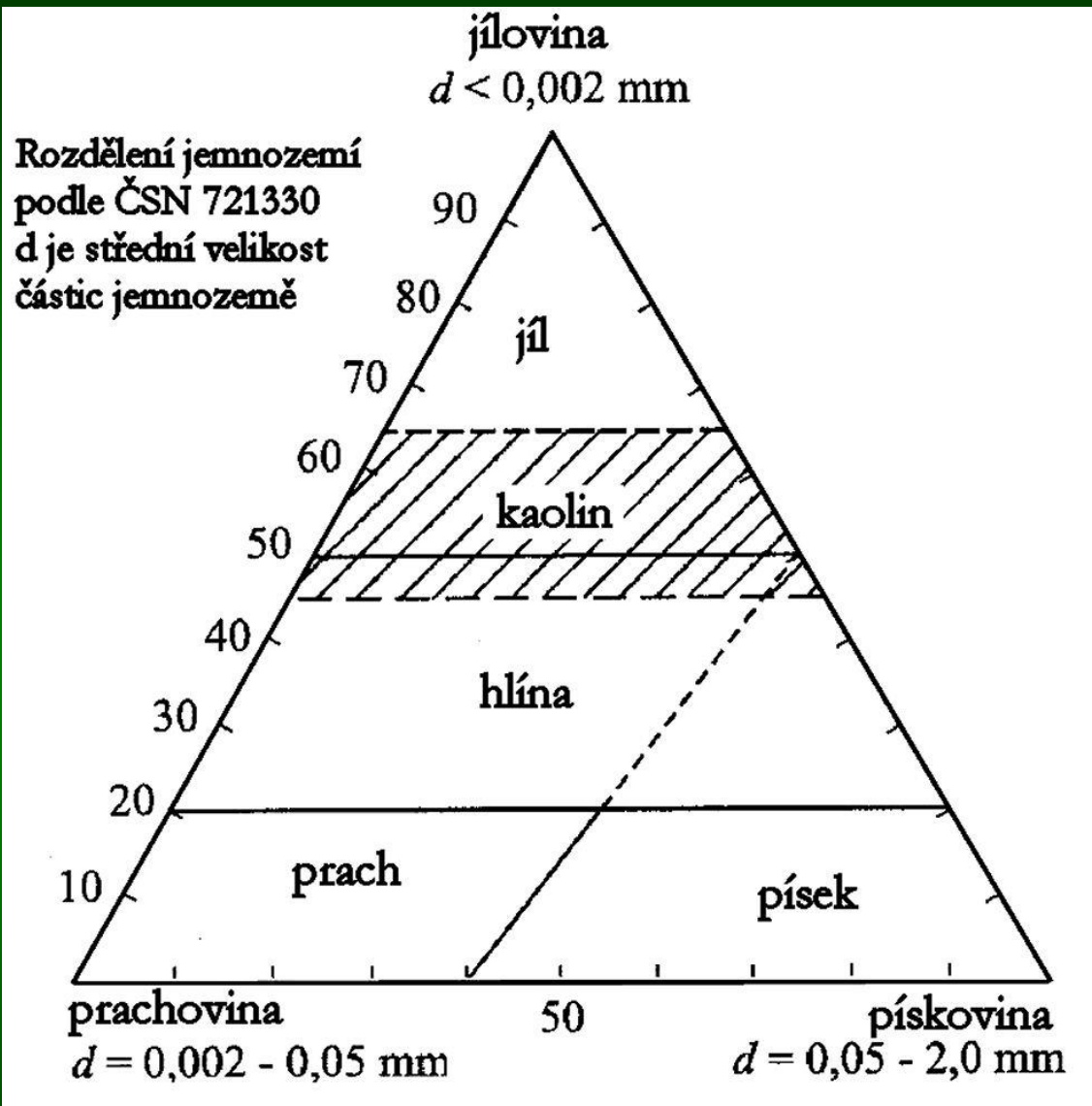

(Optická) mikroskopie:

- přednosti vs. nevýhody, rozlišení

Póry

Klasifikační diagram používaný pro třídění zemin (ČSN 72 1330)

Zrnitost keramiky

Doporučená velikost zrna pro rozlišování zrnitosti ostřiva keramických střepů:

- velmi hrubě zrnitá keramika: >2,5 mm
- hrubě zrnitá: 1,5-2,5 mm
- středně zrnitá: 1,5-0,5 mm
- jemně zrnitá: 0,1-0,5 mm
- celistvá: <0,1 mm

Nelze uplatnit zrnitostní škálu sedimentů!

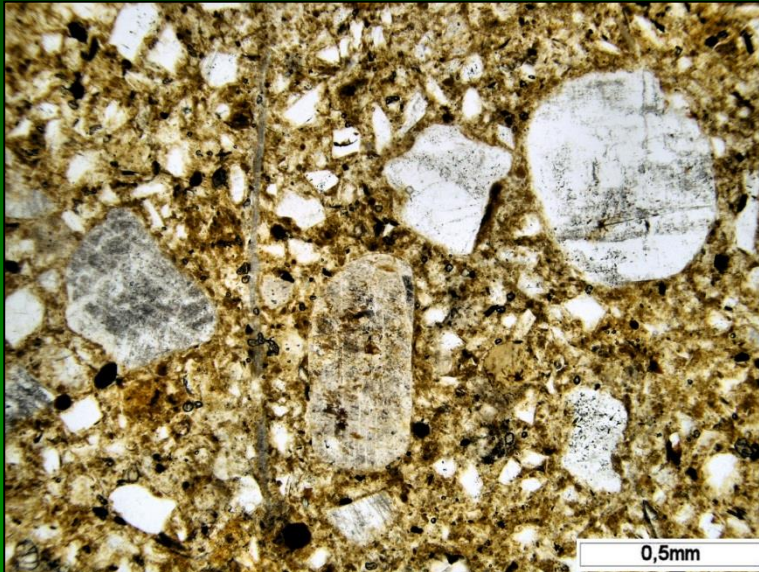
Pelity tvoří plastickou složku!

Před výpalem a sušením

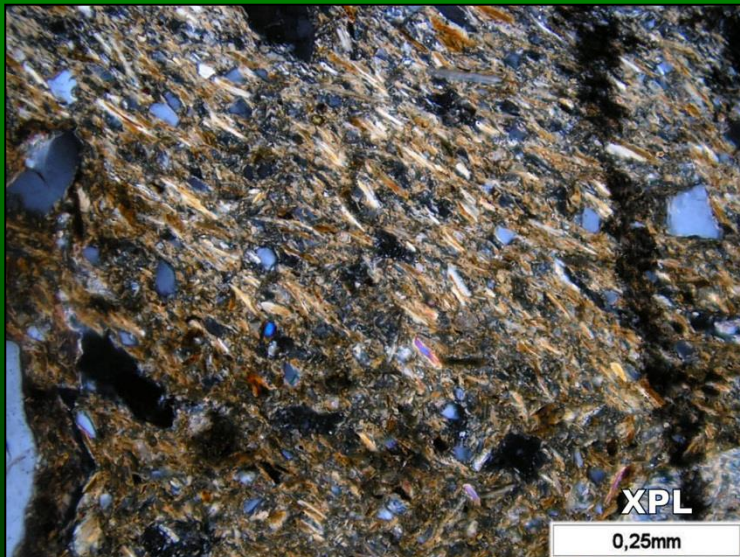
- plastické a neplastické suroviny a jejich získávání a úprava
  - vytváření

Mikrostruktury – důsledek výběru surovin a vytváření

- všesměrně zrnitá

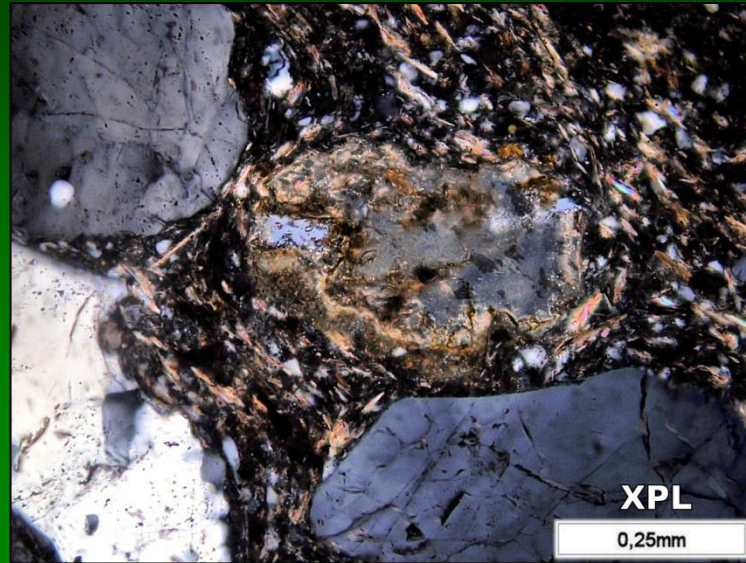
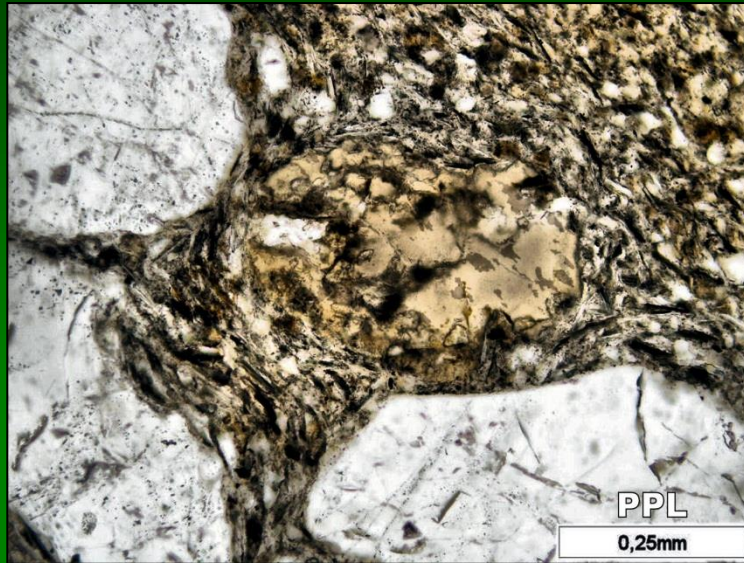

- paralelní

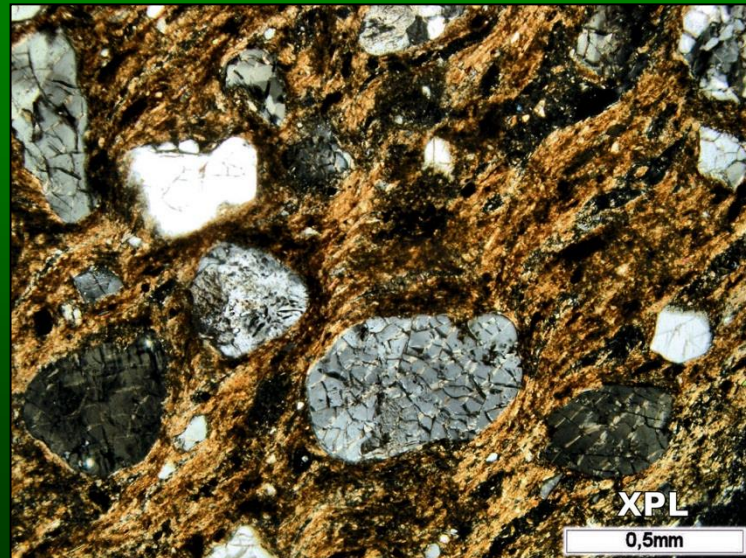
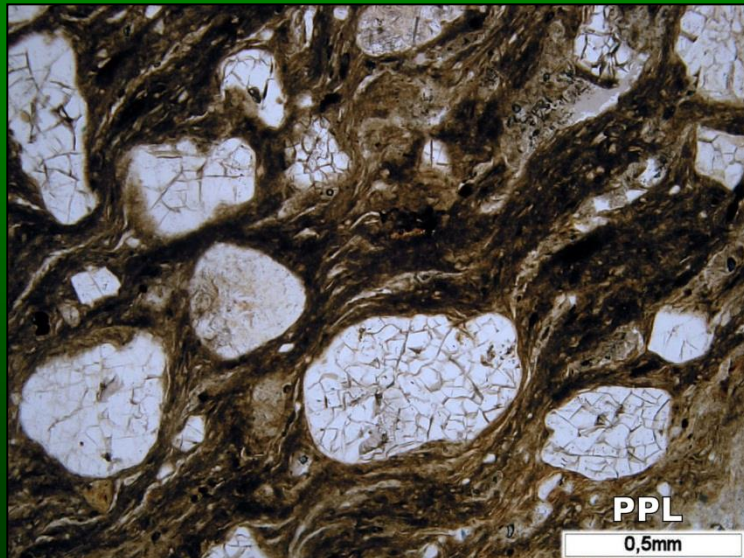

Mikrostruktury

- lentikulární

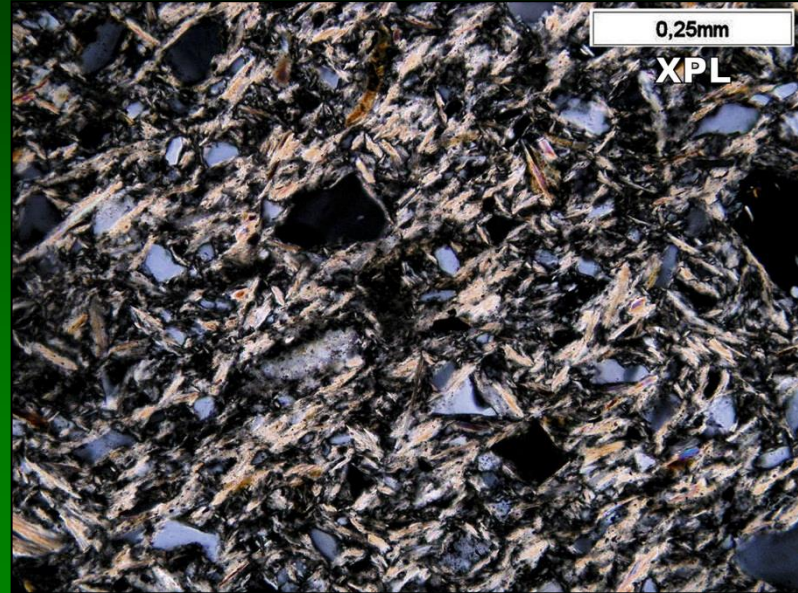
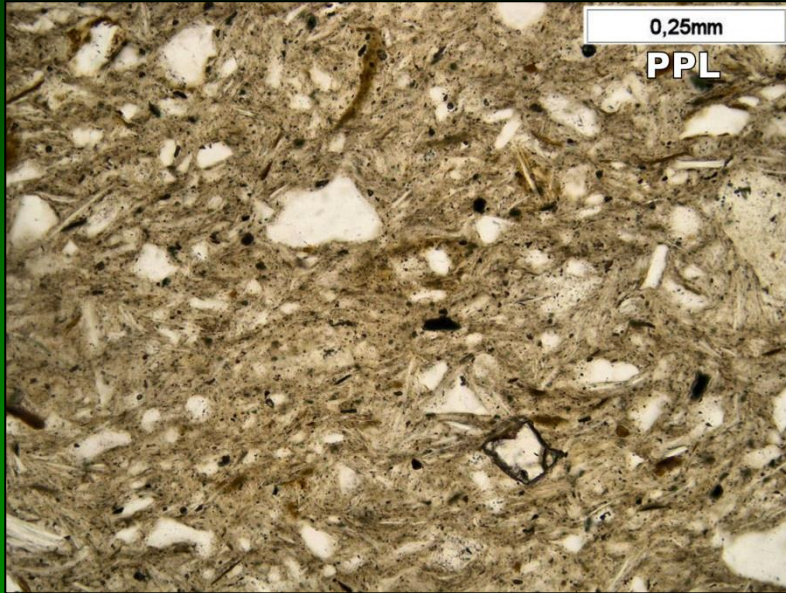
- lentikulární

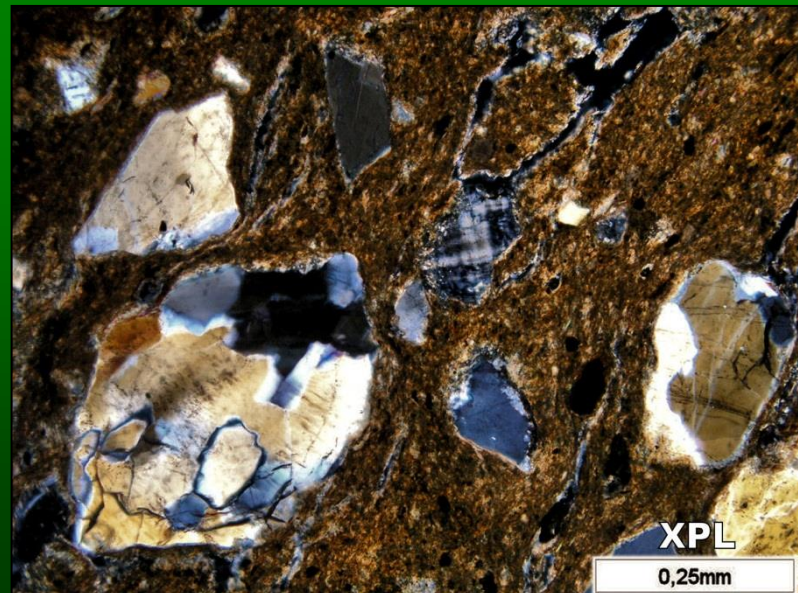
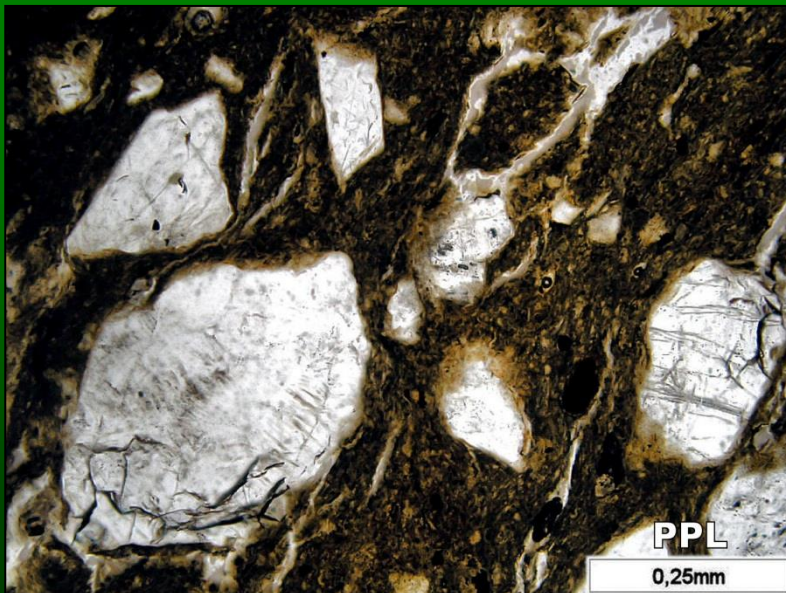

Mikrostruktury

- retikulární

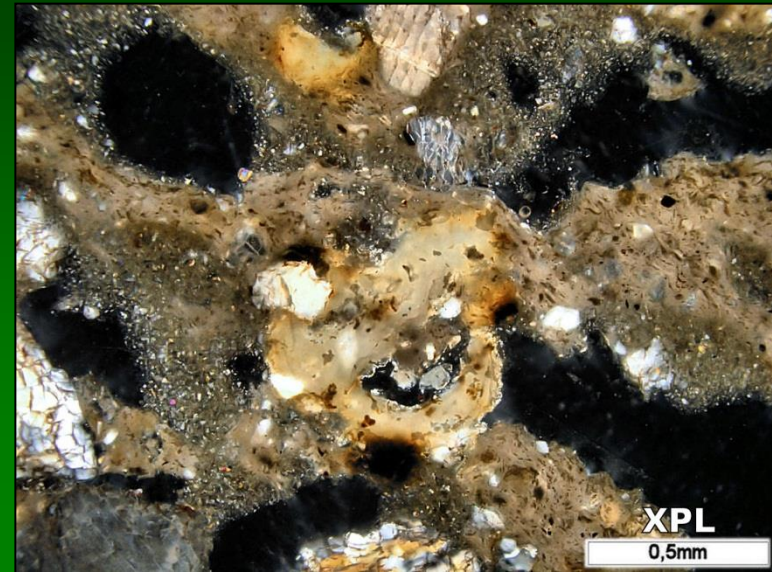
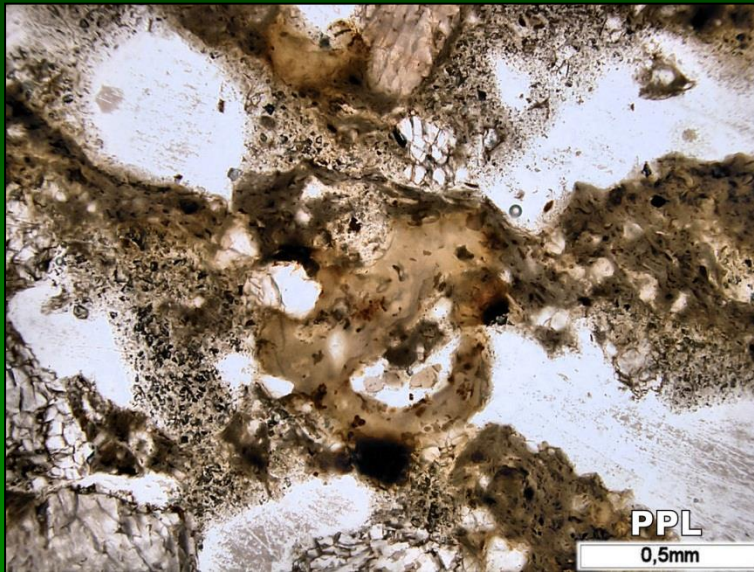

- fluidální

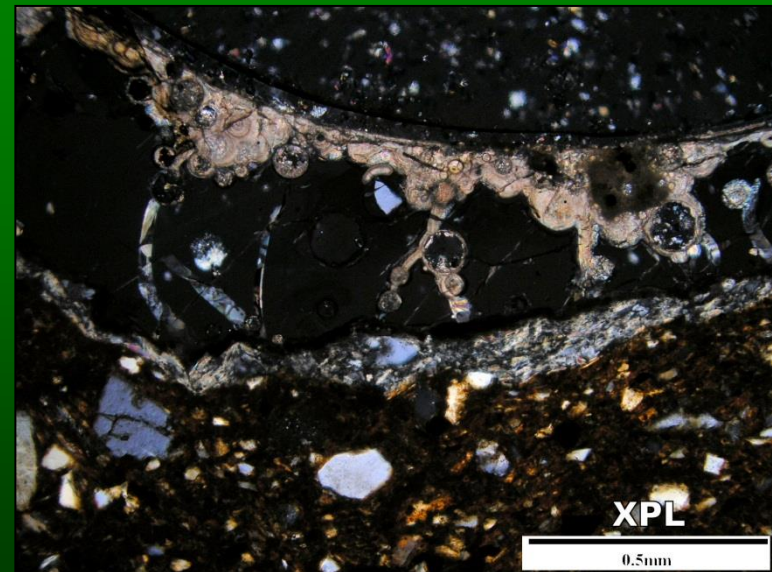
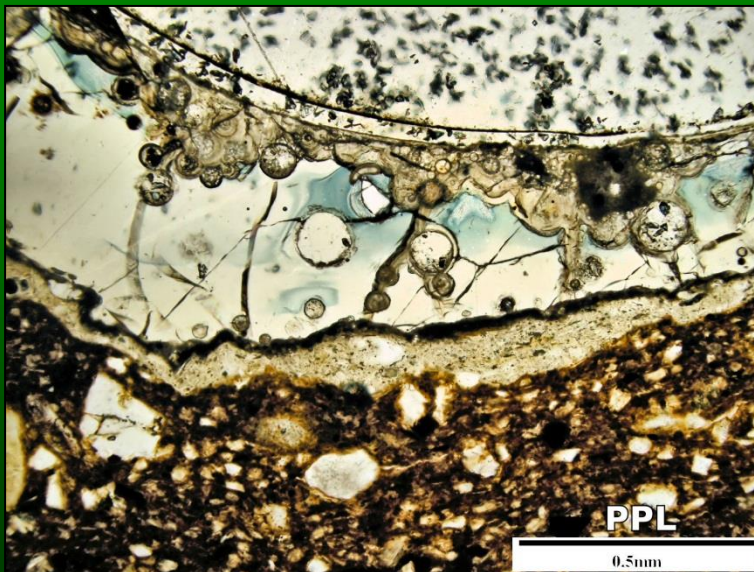

Mikrostruktury

- reliktní

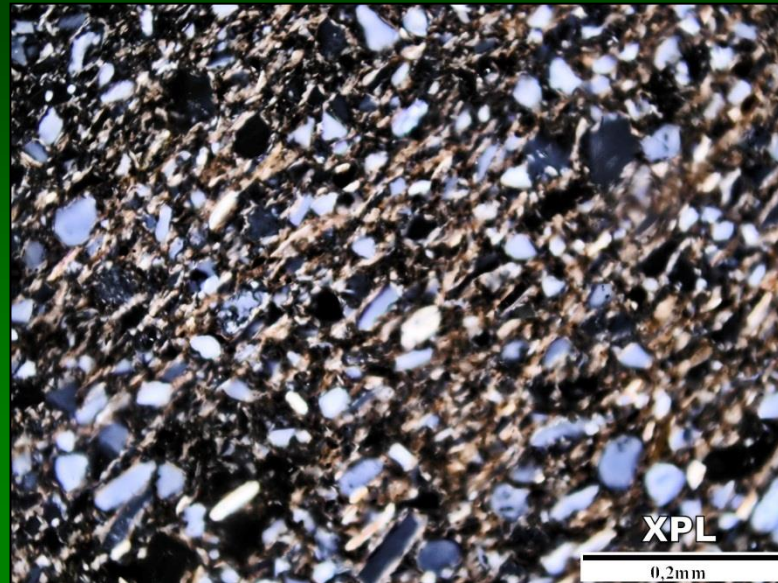

- hyalinní - glazury

Typy keramiky dle ostřiva

- písčité

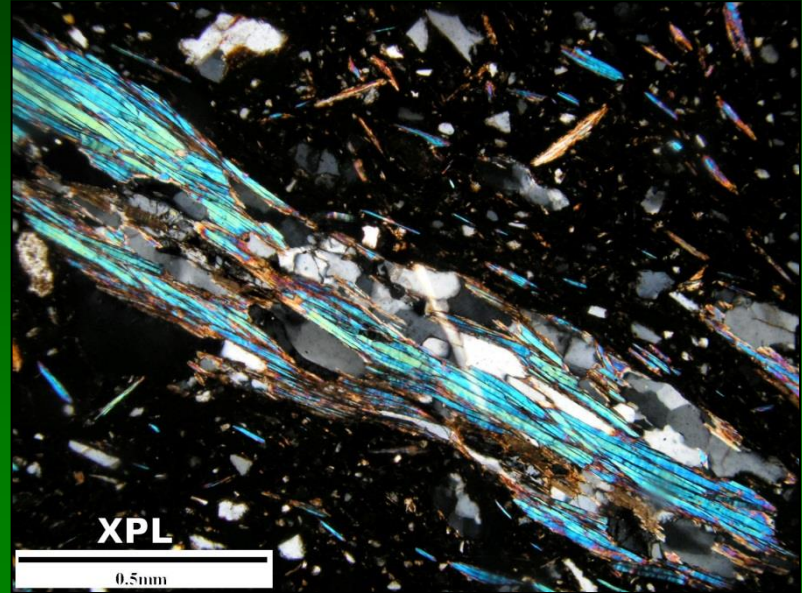
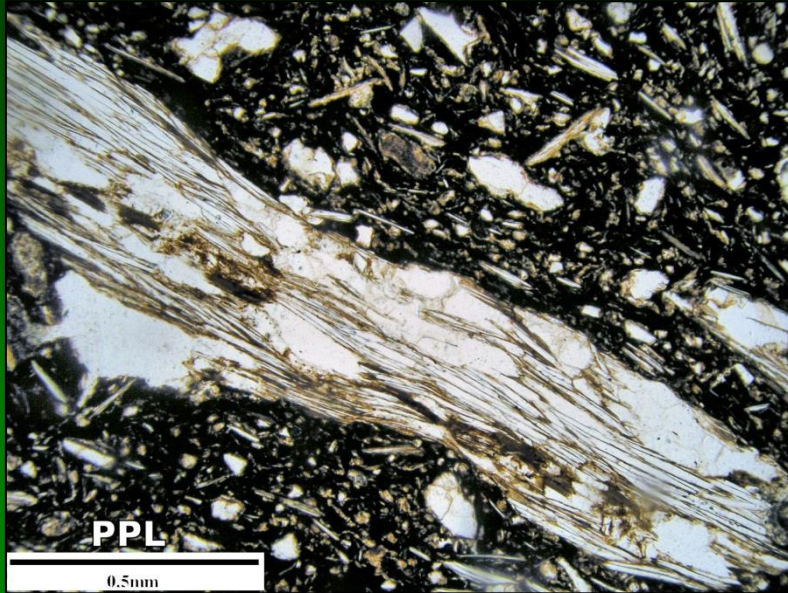

- slídová

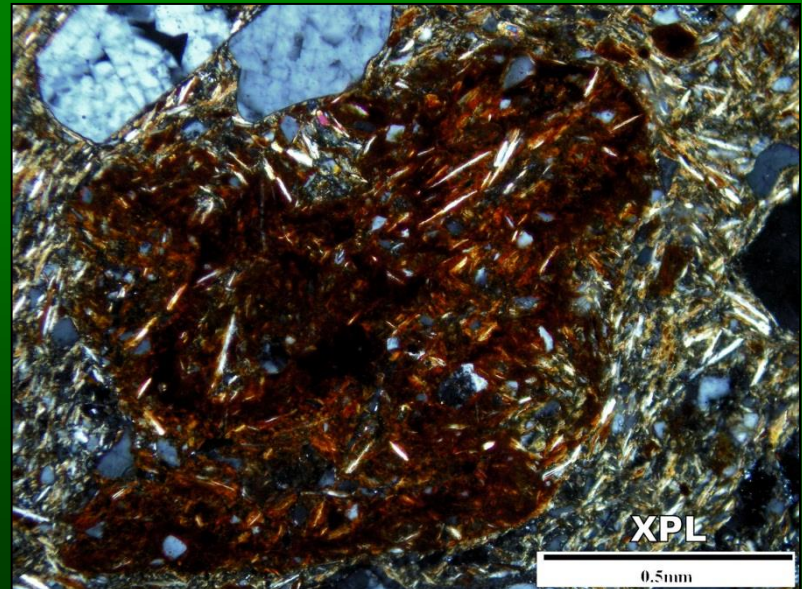
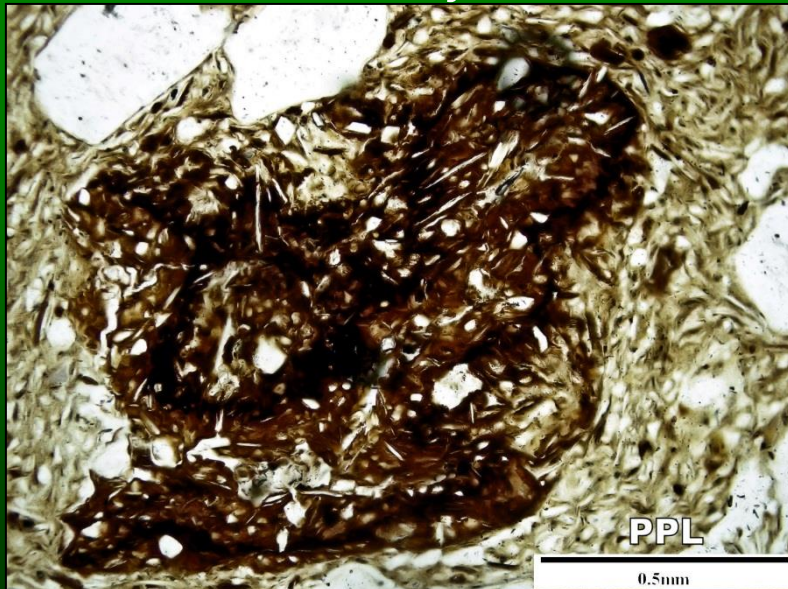

Typy keramiky dle ostřiva

- grafitová

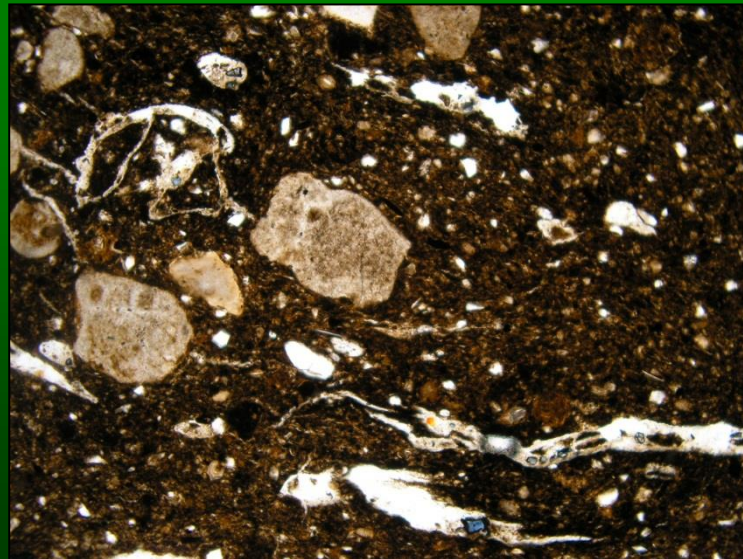
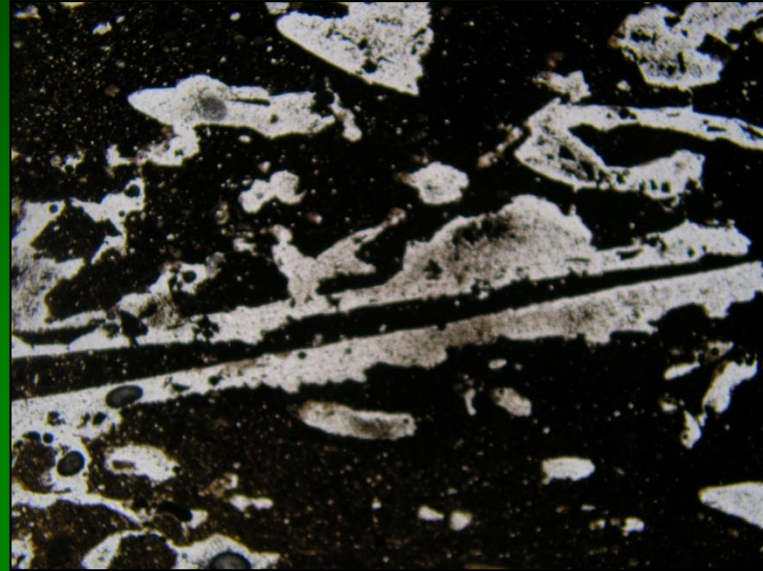
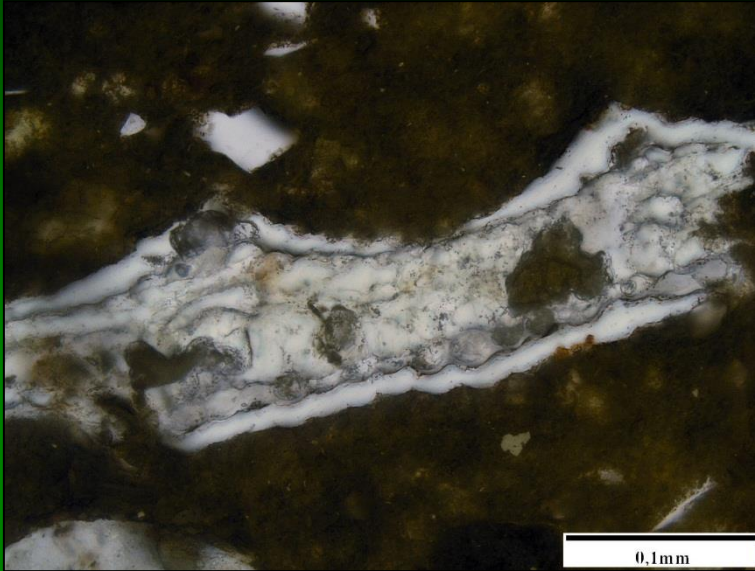

- starší keramika jako ostřivo

Typy keramiky dle ostřiva

- biomasa

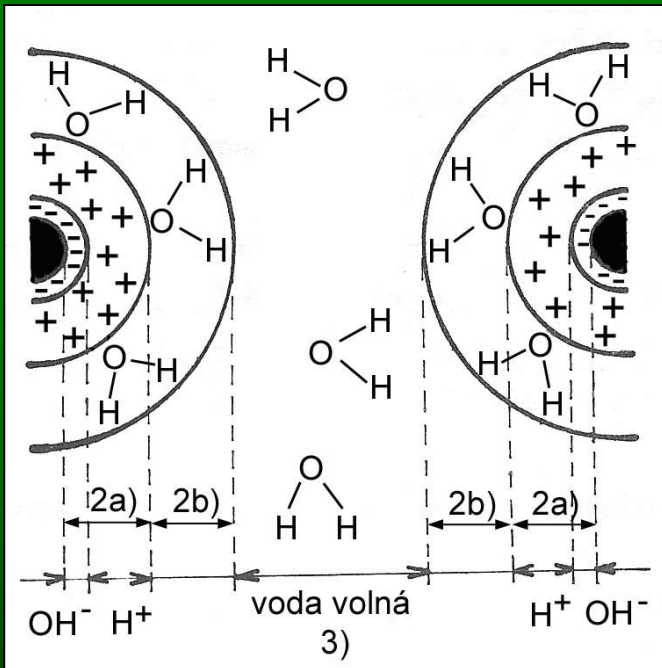
Sušení

voda v surovinách

volná

vázaná fyzikálně-chemicky

vázaná chemicky

Tloušťka adsorbovaného vodního filmu (lyosfér)
na povrchu zrn jílových minerálů:

- kaolinit - asi 5 μm (60 vrstev molekul vody)
- montmorillonitu až 30 μm

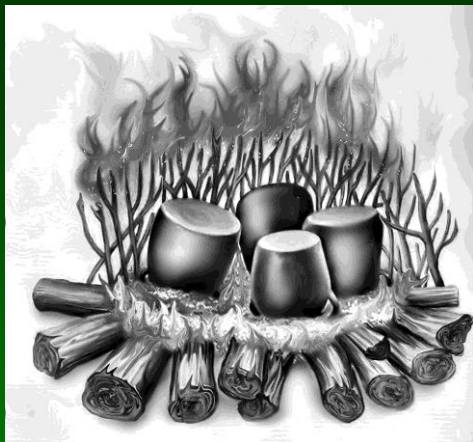
Zeta-potenciál

Sušení = odstranění volné a fyzikálně-chemicky vázané vody (110°C)

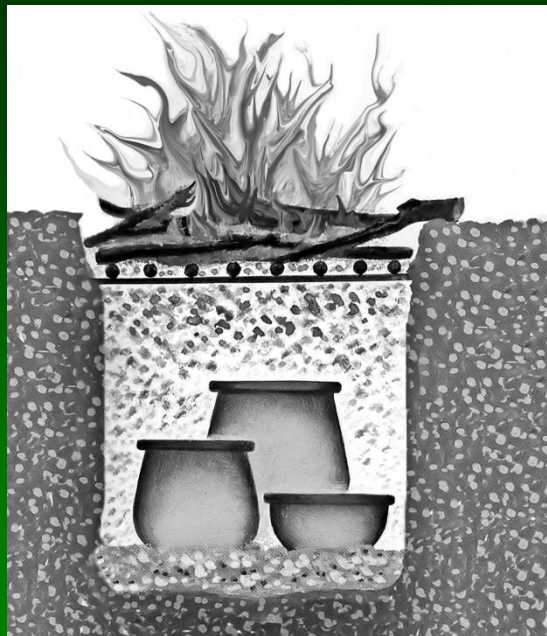
VÝPAL

= antropogenní PYROMETAMORFÓZA

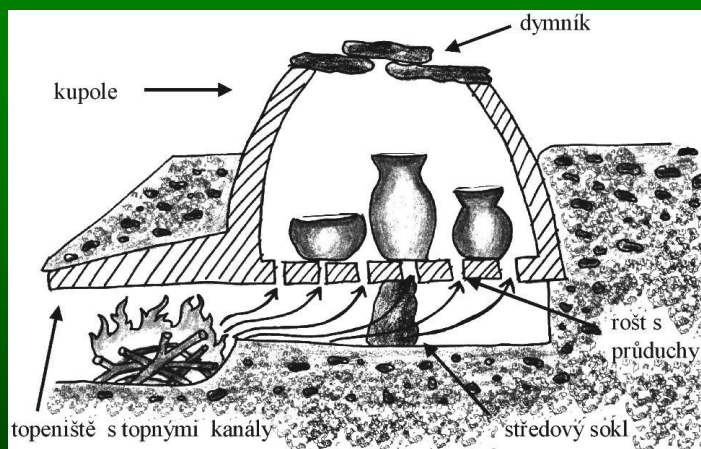

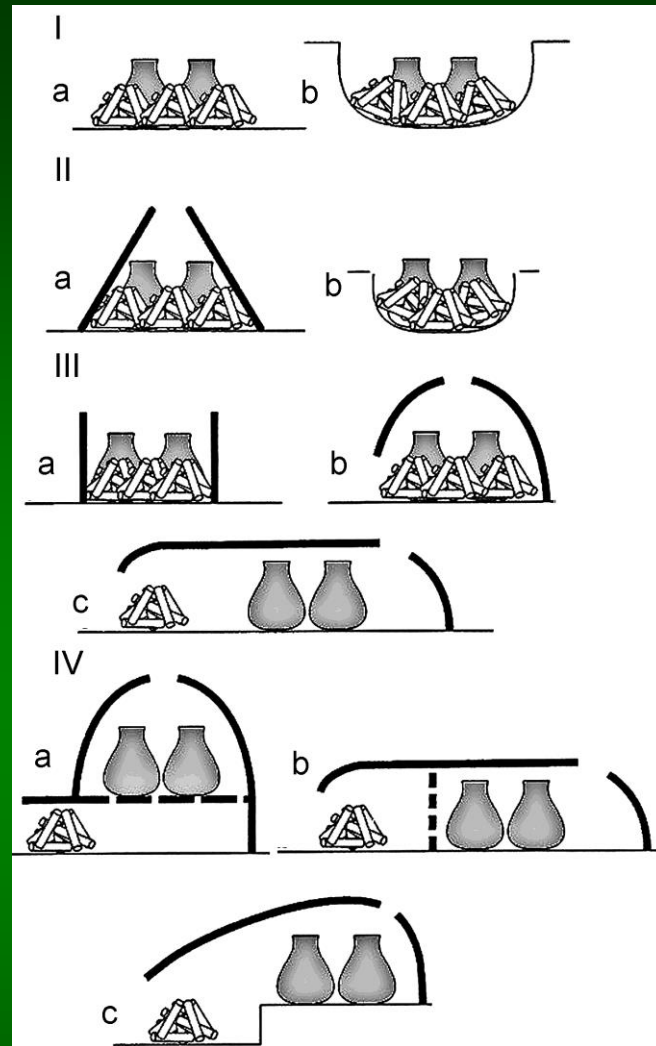
Vypalování na otevřeném ohni.
Upraveno podle Chavarria (1992).

Příklad zhloubené pícky – vypalování v jamách .
Upraveno podle Chavarria (1992).

Vertikální pec. Upraveno, podle Adamcové (1994).

Typologie keramických pecí
(podle Théra 2004).
-jednokomorové vs. dvoukomorové
pece

VÝPAL-oxidační vs. redukční

Vyhořívání organických látek

I malé množství uhlíku ve střepu působí při vyšších teplotách silně redukčně. Teprve po úplné oxidaci uhlíku na oxid uhličitý se může oxidovat i oxid železnatý:

Oxid železitý (červené barvy) se může redukovat uhlíkem podle reakcí:

Výpal

- oxidační x redukční x sendvičový
- teplota x výdrž
- tvorba mikrostruktury
- fyzikální i chemické procesy

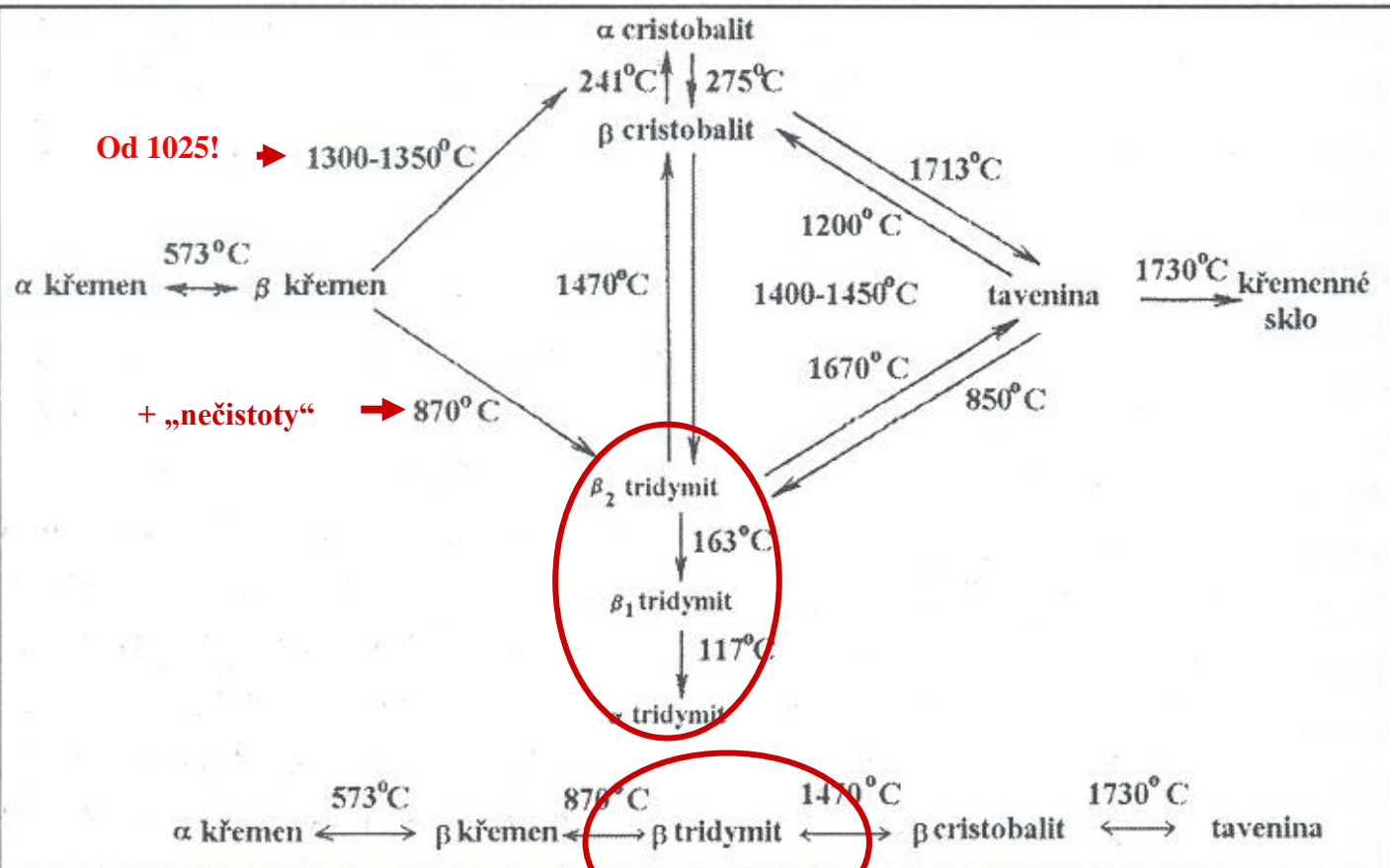
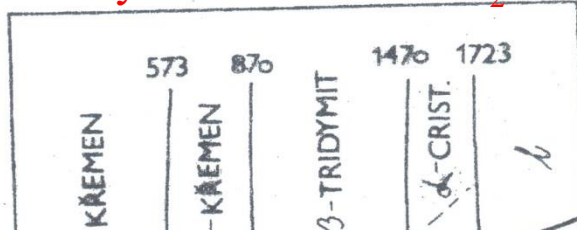
- Únik zbytku fyzikálně-chemicky vázané vody
- Vyhořívání organických látek
- Dehydroxylace
- Dekarbonatace
- Fázové přeměny a tvorba nových fází
- Suché slinování
- Kapalné slinování

Základní systémy oxidů keramiky

- SiO_2
- Al_2O_3
- $\text{SiO}_2\text{-Al}_2\text{O}_3$
- MgO
- MgO-SiO_2
- $\text{SiO}_2 - \text{Al}_2\text{O}_3 - \text{MgO}$
- ZrO_2
- $\text{ZrO}_2\text{-SiO}_2$
- $\text{ZrO}_2\text{-MgO}$
- $\text{SiO}_2\text{-Al}_2\text{O}_3\text{-CaO-K}_2\text{O-Na}_2\text{O}$
- $\text{SiO}_2\text{-CaO}$
- $\text{SiO}_2\text{-CaO-Al}_2\text{O}_3$

V čistém systému čistého SiO₂ NE!!!

SiO₂

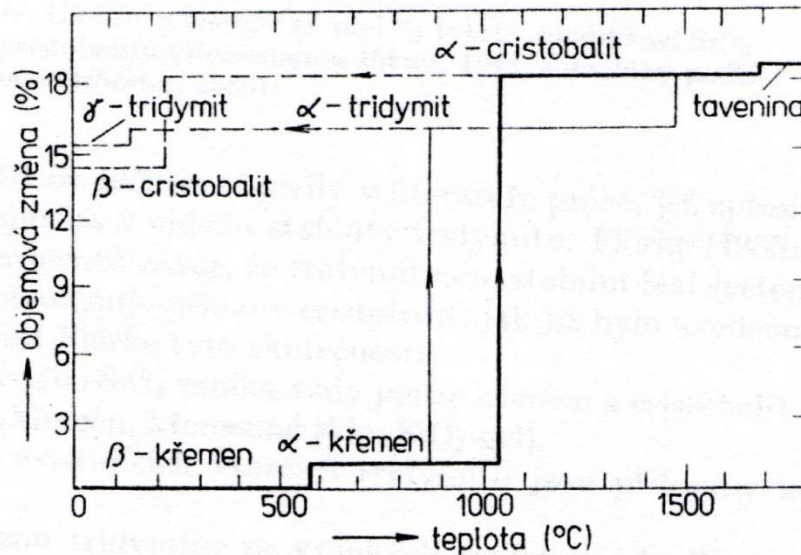
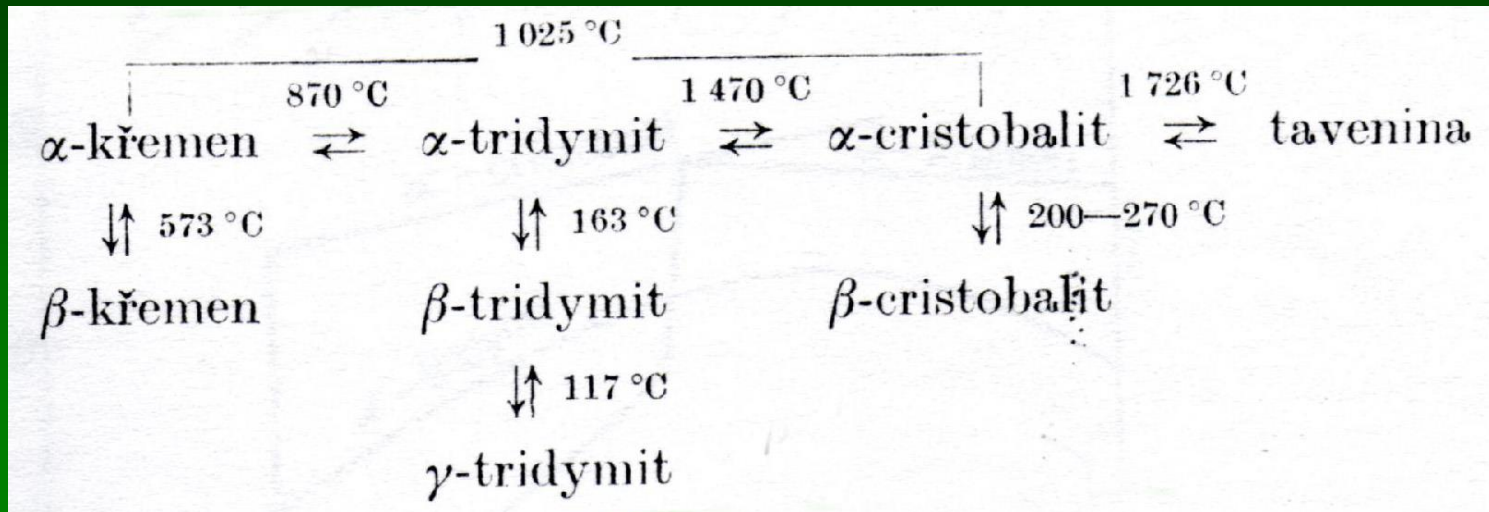
Fenner 1913

Prostým zahříváním čistého SiO₂ NELZE připravit tridymit!!!

Příprava cristobalitu ze silikagelu

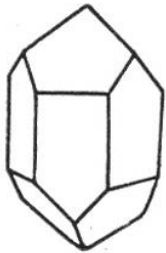
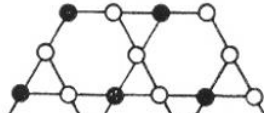
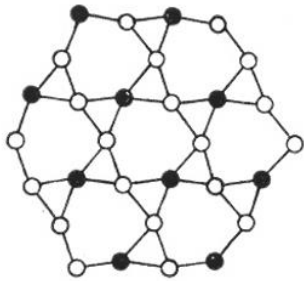
SiO₂

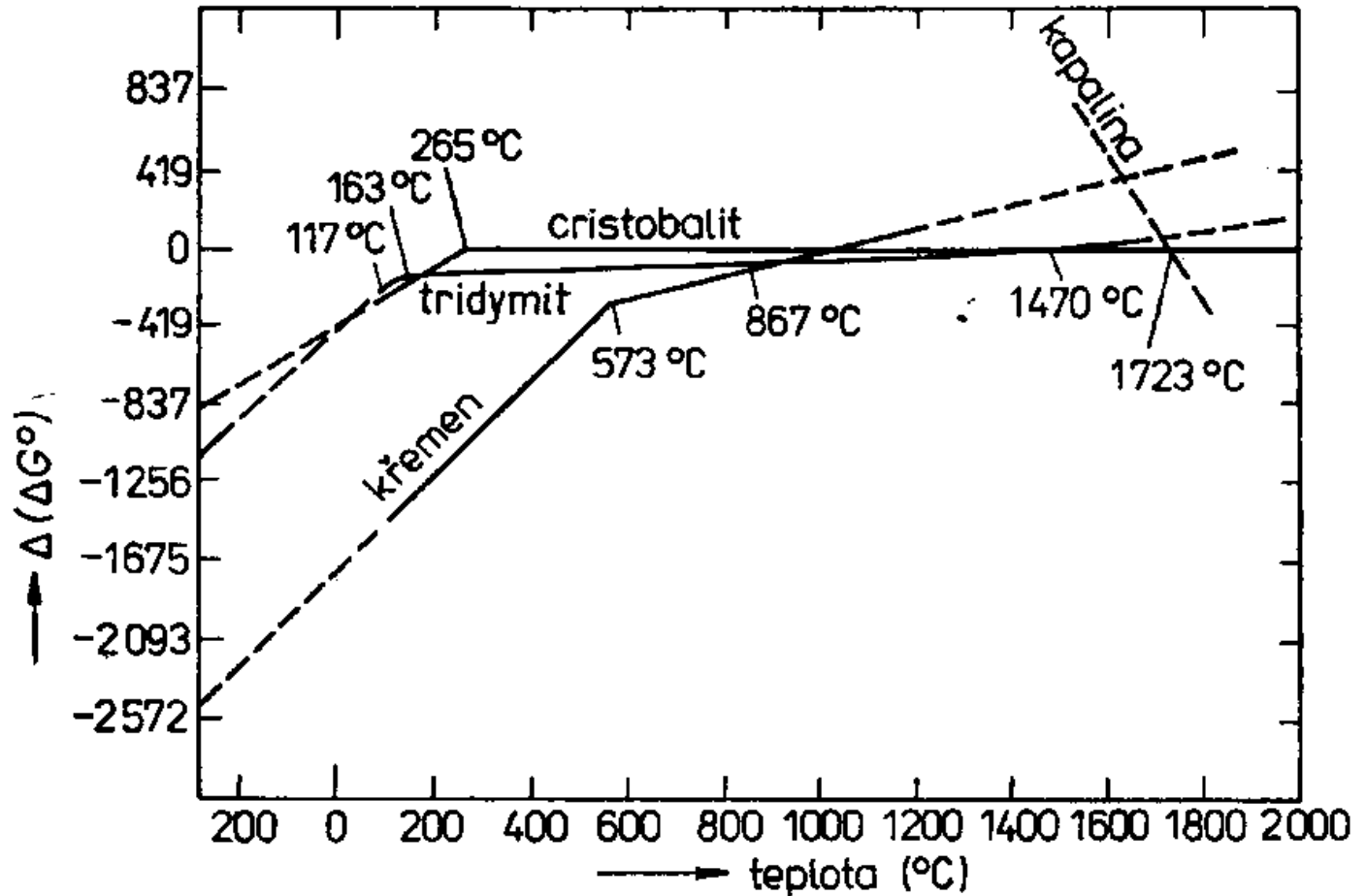
Obr. 43. Objemové změny při polymorfních přeměnách SiO₂

Transformace
- rekonstrukční
- displacivní

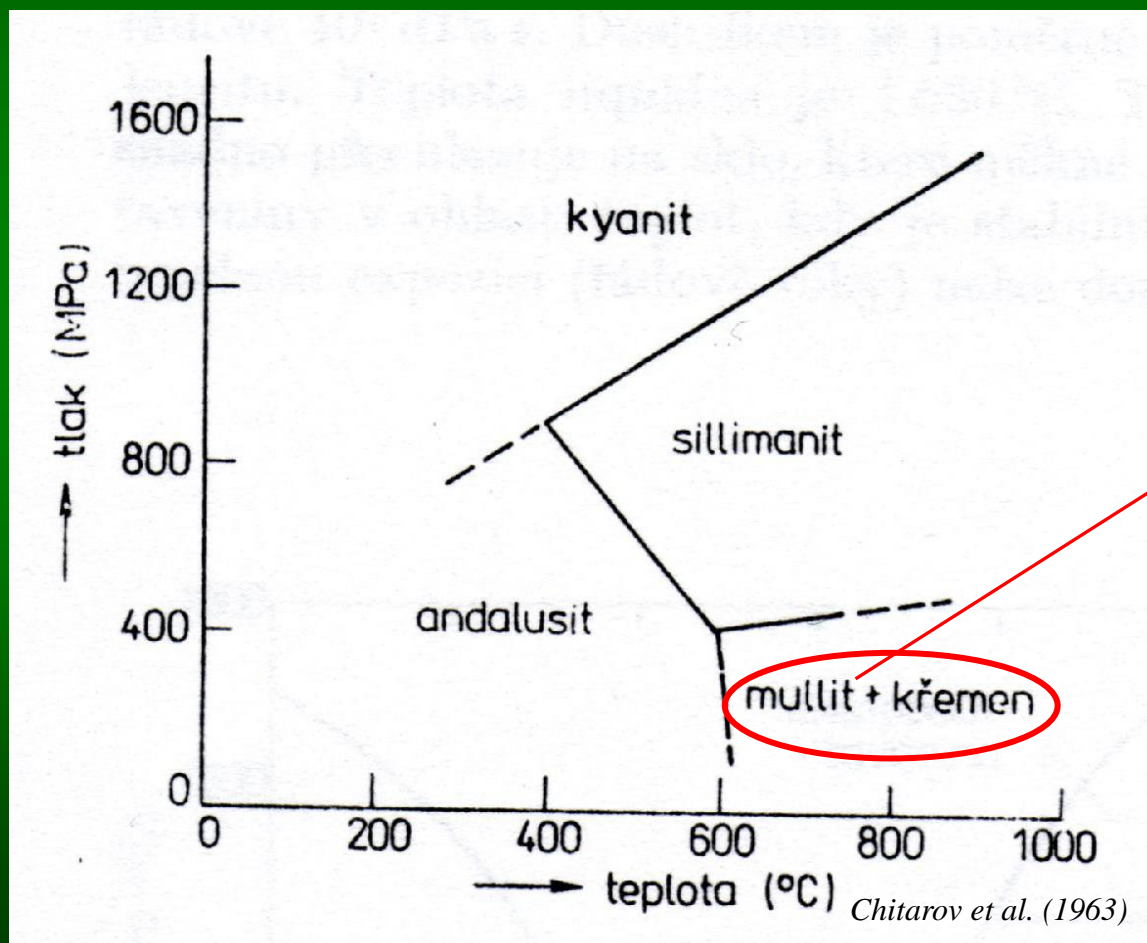
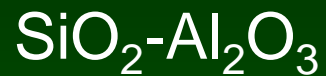
Objemové změny
- dilatometrie

5
↑
↓

Obr. 47. Gibbsova energie (J mol⁻¹) tvorby modifikací SiO₂ z α-cristobalitu (Mosesman a Pitzer, 1941, s doplňky podle Muana a Osborna, 1965)

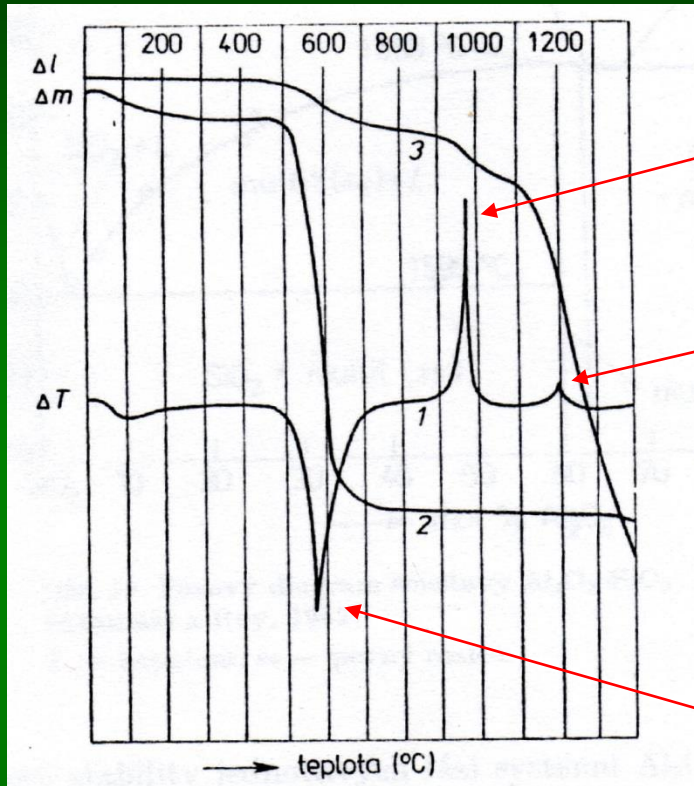

SiO₂-Al₂O₃

Termická analýza kaolinitu

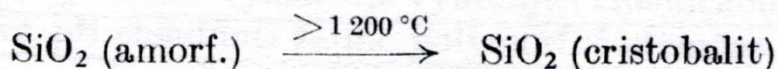
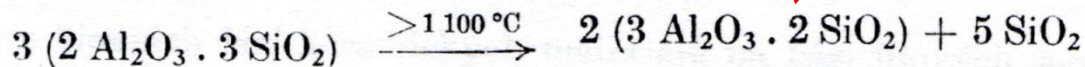
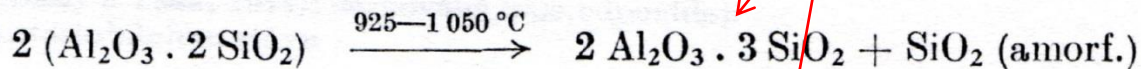
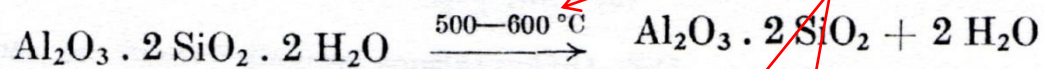
Kaolinit

vznik spinelových fází („defektní spinel“)

vznik mullitu

dehydroxylace – úbytek hmotnosti cca 13%,
vznik amorfního metakaolinitu

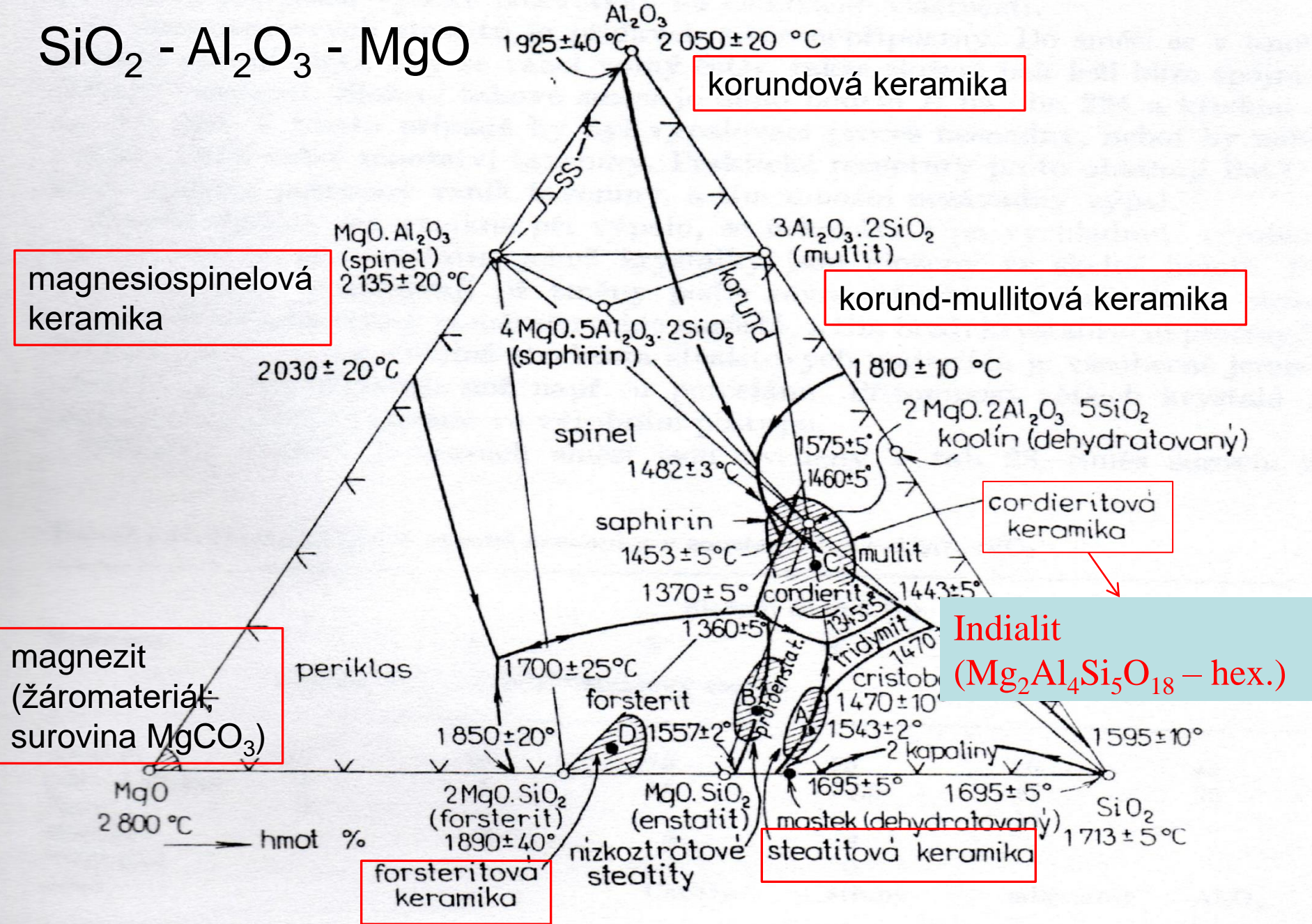
Výpal – jílové minerály

- dehydroxylace
- rehydroxylace

Tabulka 3.4 - II: Dehydroxidace jílových minerálů (a příměsí) a vznik nových fází

Jílové minerály	Rozklad v intervalu teplot (endotermní reakce) Δt (°C)	Nekrystalické fáze
kaolinit	450 - 600	metakaolinit (600 - 950 °C)
illit	500 - 600	
montmorillonit	700 - 950	
nestabilní fáze	vznik nových krystalických fází (exotermní reakce) Δt (°C)	krystalické fáze
metakaolinit	950 - 1050 945 - 1000	mullitové fáze cristobalit
dehydroxidovaný illit	850 - 950	spinelové fáze a tavenina
dehydroxidovaný montmorillonit	900 - 1000	spinelové fáze a tavenina

SiO₂ - Al₂O₃ - MgO

Obr. 224. Fázový diagram soustavy MgO-Al₂O₃-SiO₂ se zakreslenými oblastmi složení keramických materiálů (podle Kingeryho)

Soustava ALBIT-ANORTIT-ORTOKLAS („tavitelnost živeců)

$\text{CaAl}_2\text{Si}_2\text{O}_8$ vápenatý živec
 $1\,553 \pm 2\text{ }^\circ\text{C}$

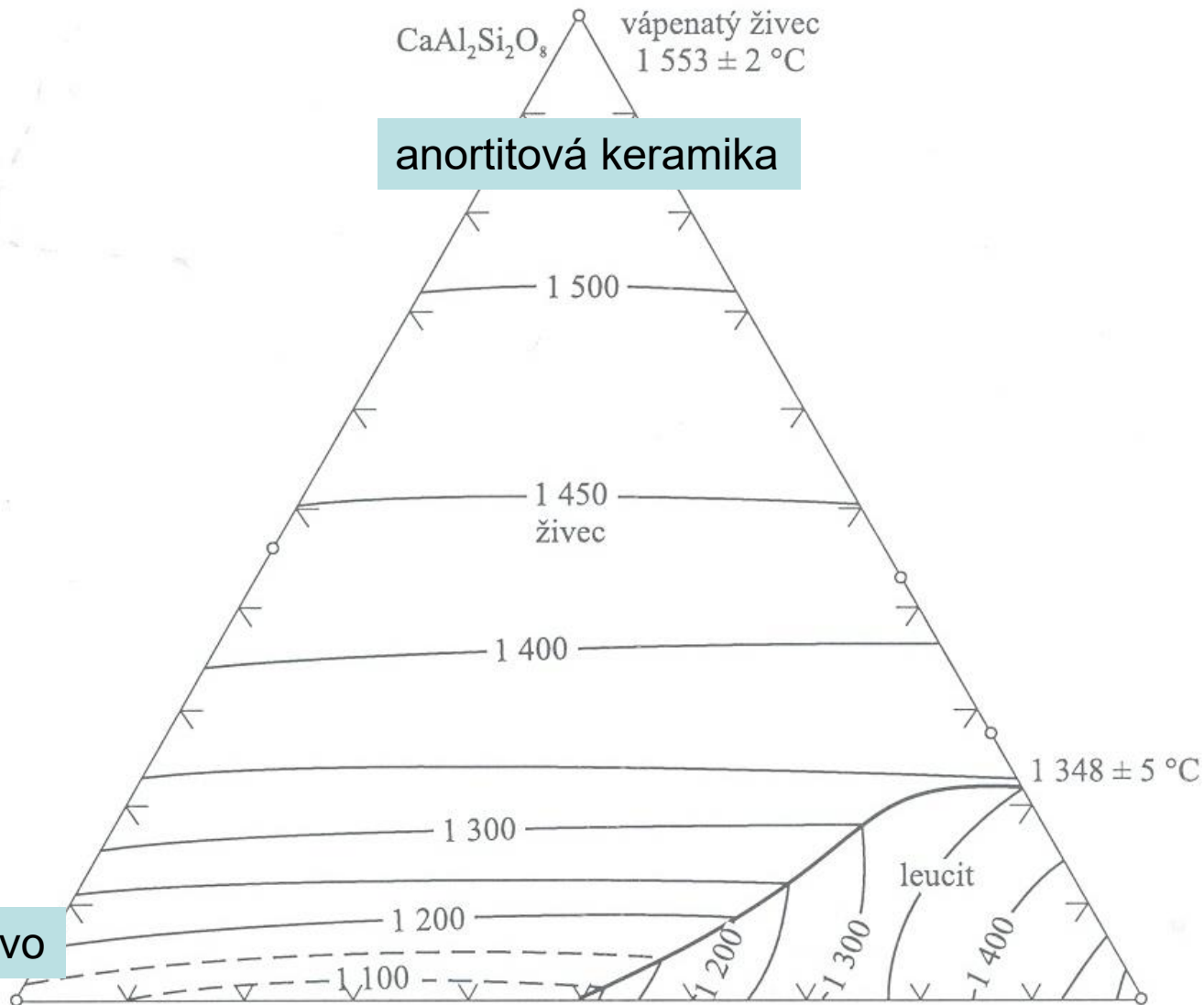
anortitová keramika

Na = tavivo

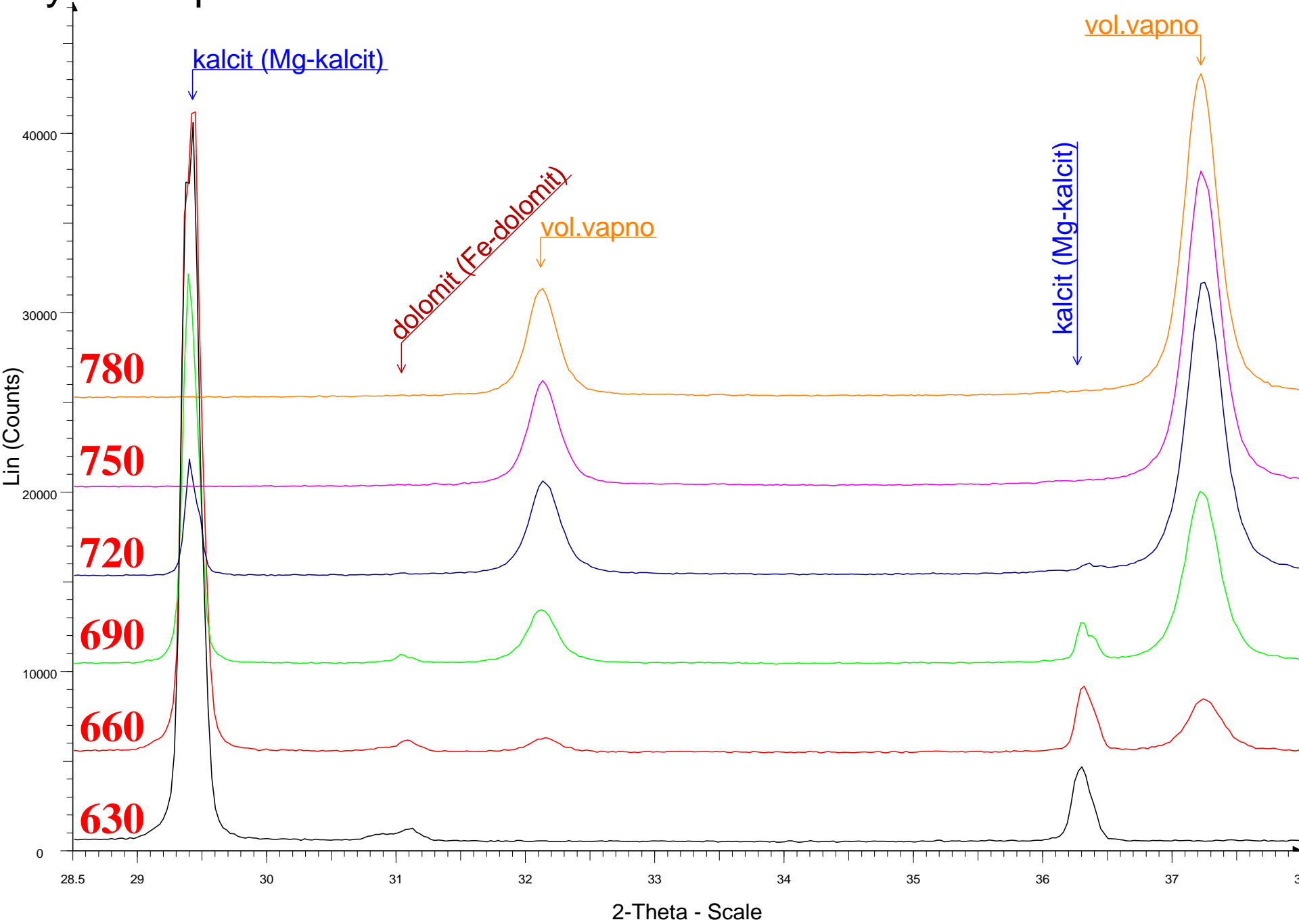
$\text{NaAlSi}_3\text{O}_8$ sodný živec
 $1\,118 \pm 3\text{ }^\circ\text{C}$

$1\,078 \pm 3\text{ }^\circ\text{C}$

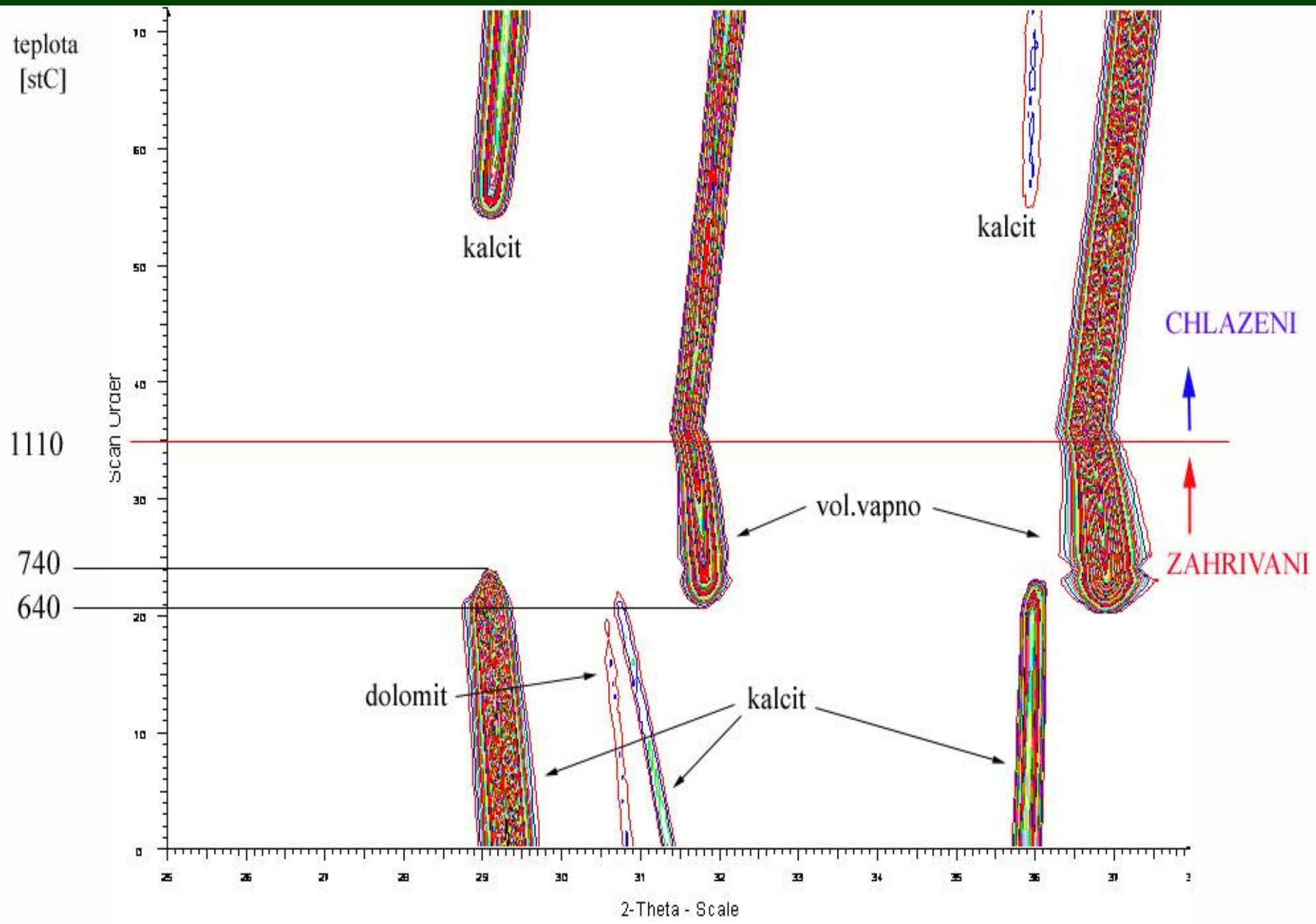
KAlSi_3O_8 draselný živec

Vysokoteplotní XRD-DEKARBONATACE

Vysokoteplotní XRD-DEKARBONATACE

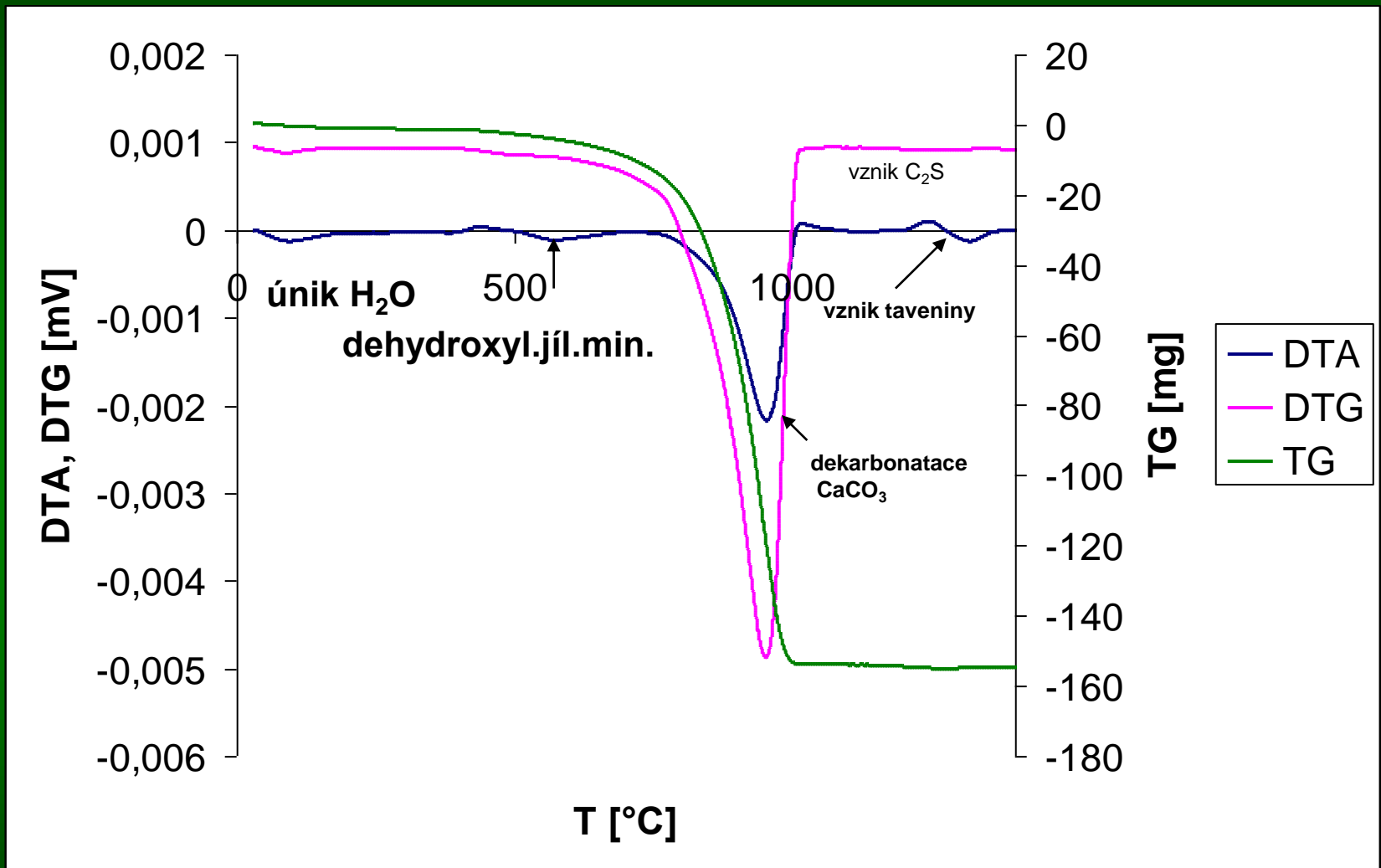
Termická analýza -DEKARBONATACE

**NEBEZPEČÍ
POPÁLENÍ**

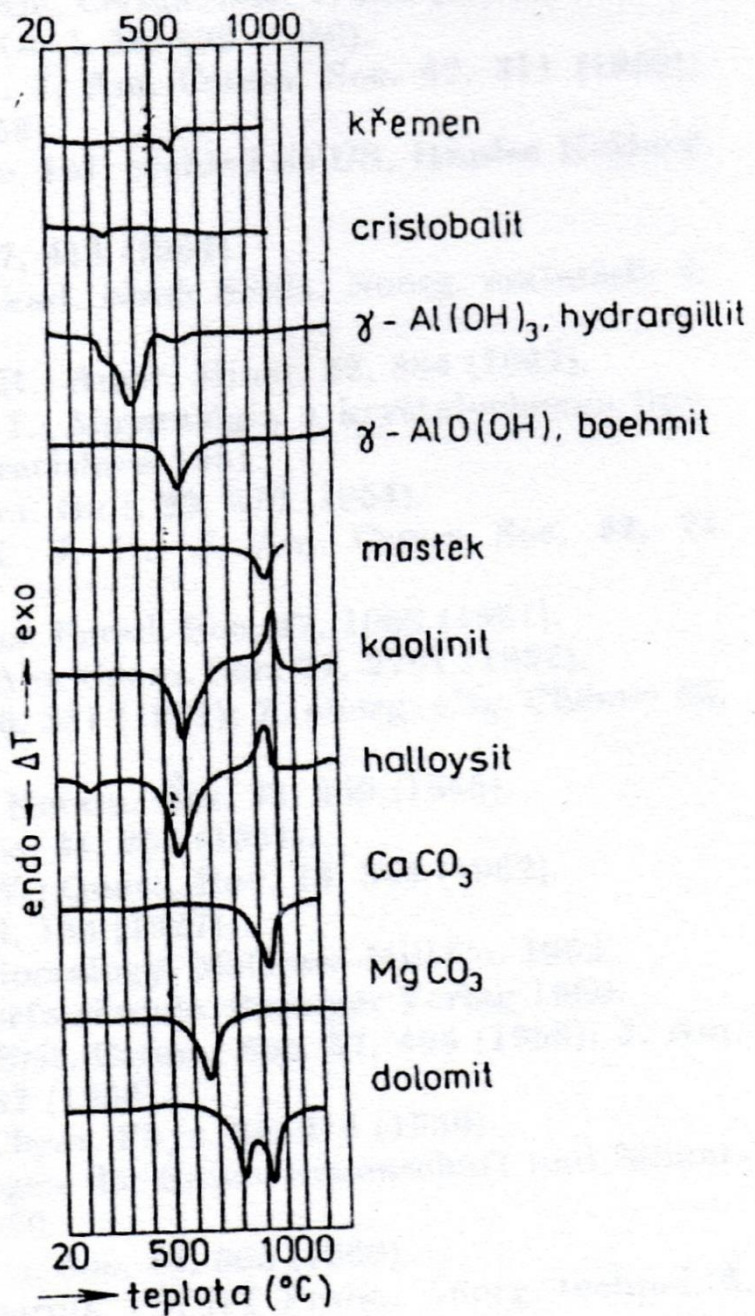
Termická analýza - DEKARBONATACE

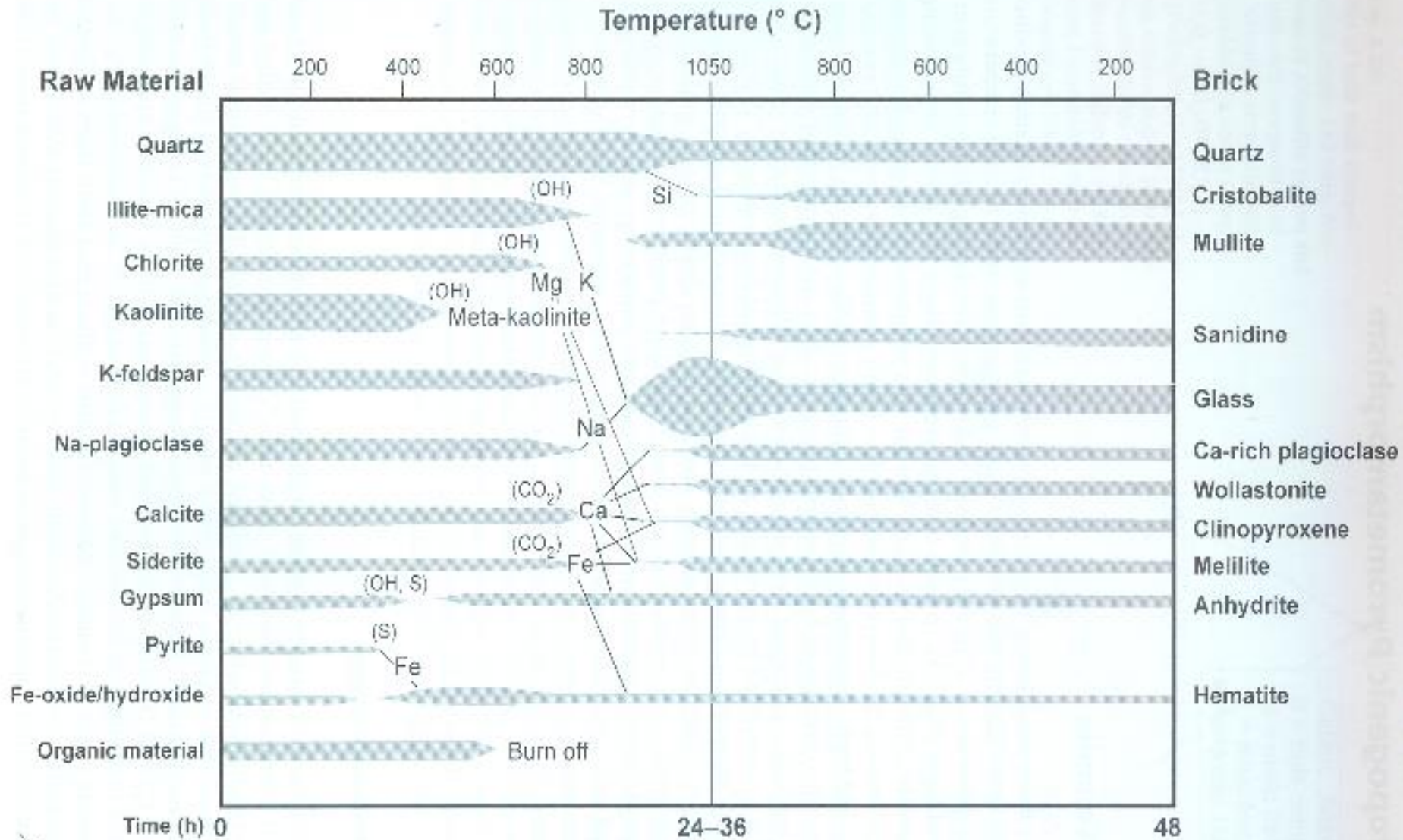

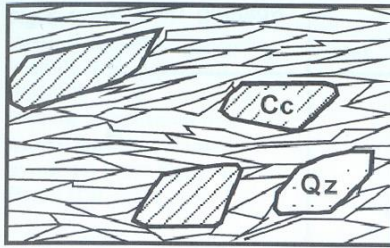
nerozložené úlomky vápenců

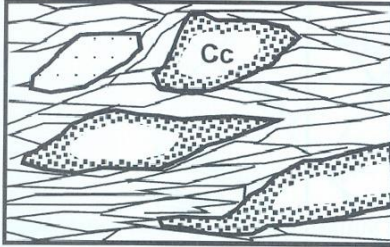

Fig. 6.1. Diagram showing mineral transformations that take place in typical brick raw material through the firing curve with a soaking temperature of 1050 °C (after Fig. 1 of Smith 2002)

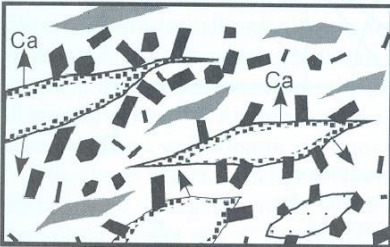
>650 °C

Claystone containing grains of calcite and quartz. Fine interstices occur between the clay.

700–800 °C

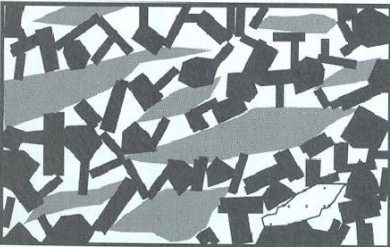
Rims of calcite grains decompose to CaO. Lime crystals grown on walls of pores due to release of CO₂. In carbonate-poor areas, lime grows on the clay minerals.

820–850 °C

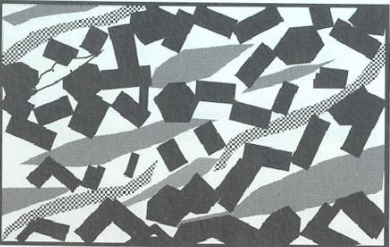
Ca and Ca-Al silicates

Clays mostly decomposed to amorphous material (grey areas) that reacts with CaO and partly quartz to form Ca and Ca-Al silicates. Formation of amorphous material causes strong shrinkage.

950–1000 °C

Ca and Ca-Al silicates form a framework preventing further shrinkage. Their continued growth leads to expansion. Lime is used up together with some quartz. Crystal size in comparison to size of interstices is greatly exaggerated.

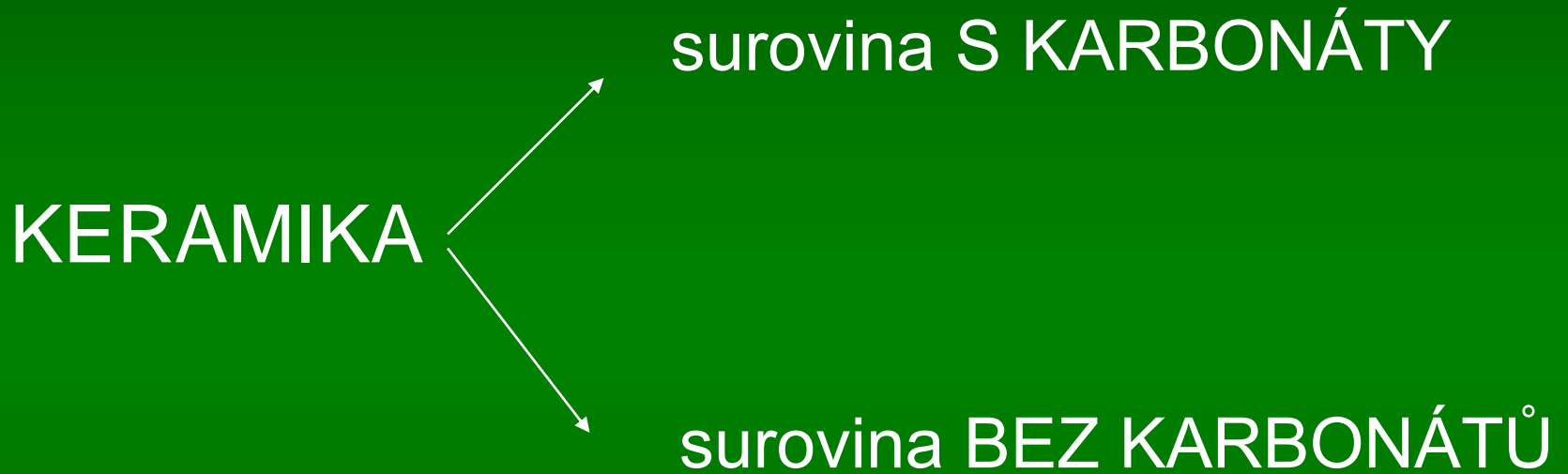
<1300 °C

Melt

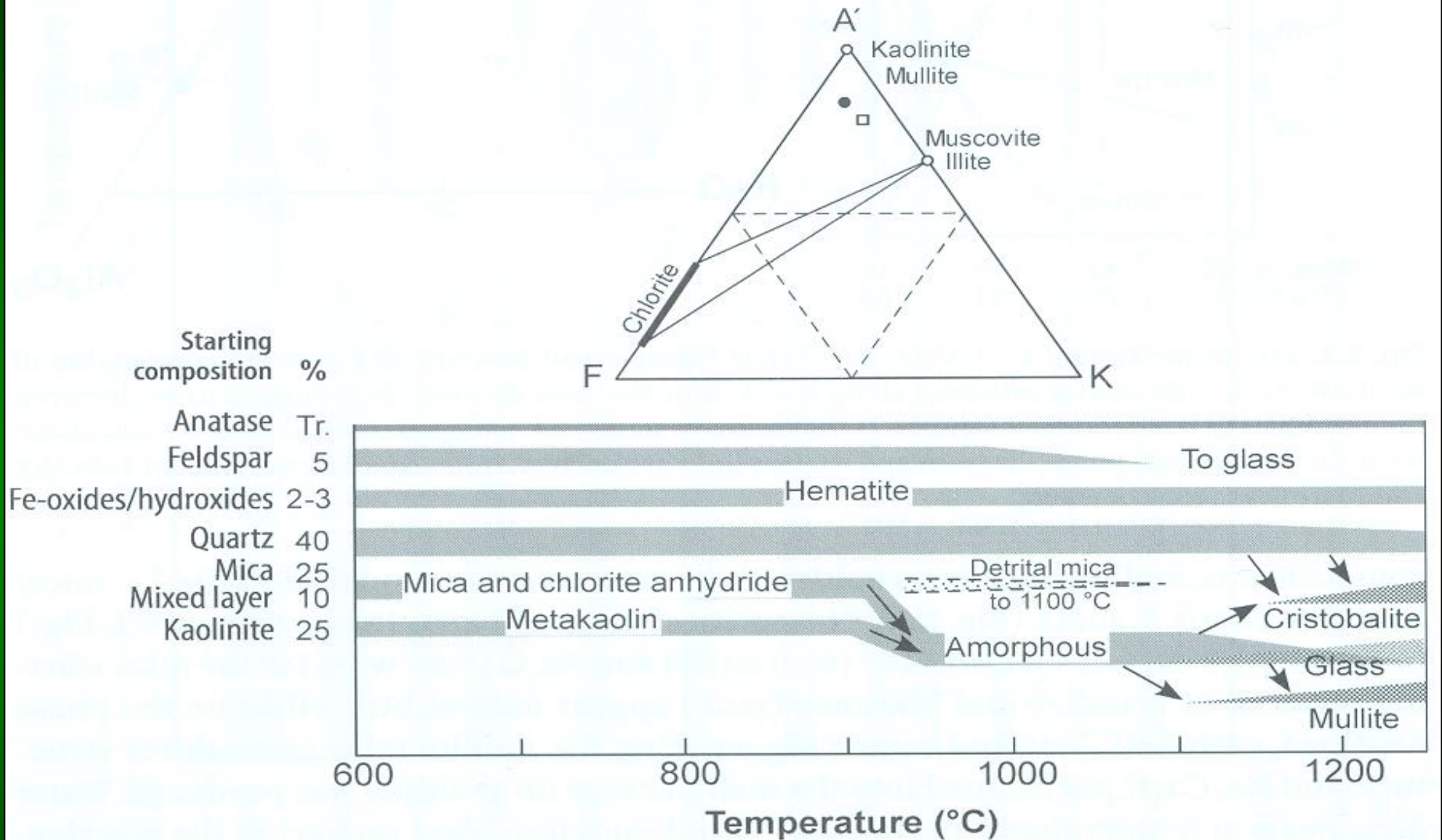
Formation of melt causes strong shrinkage of interstices that begin to become rounded.

(Petters and Jenni 1973)

2 základní mineralogické systémy keramiky

SYSTÉM BEZ KARBONÁTŮ

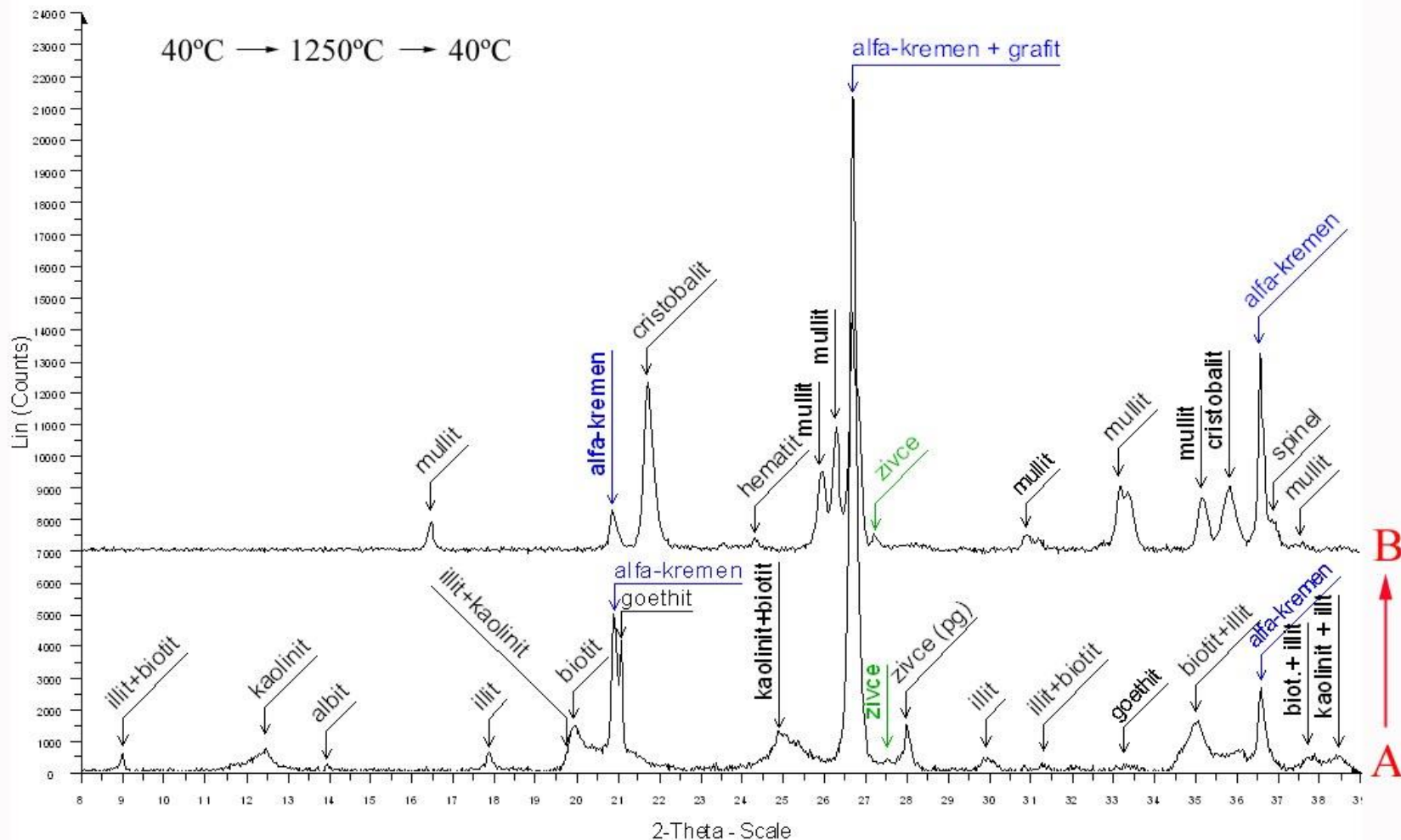

Fig. 6.3. Mineral composition of non-carbonate bearing clay and phases formed on firing to temperatures a little over 1200 °C (after Fig. 2 of Cole and Segnit 1963). Above: Clay starting composition (*filled circle*) is plotted in terms of A'FK parameters. Another fired non-carbonate clay starting composition (*open square*) discussed by Cultrone et al. (2001) is also plotted. See text

Simulace výpalu cihlářské hlíny-bez karbonátů

Vysokotepotni rtg-difraktometrie

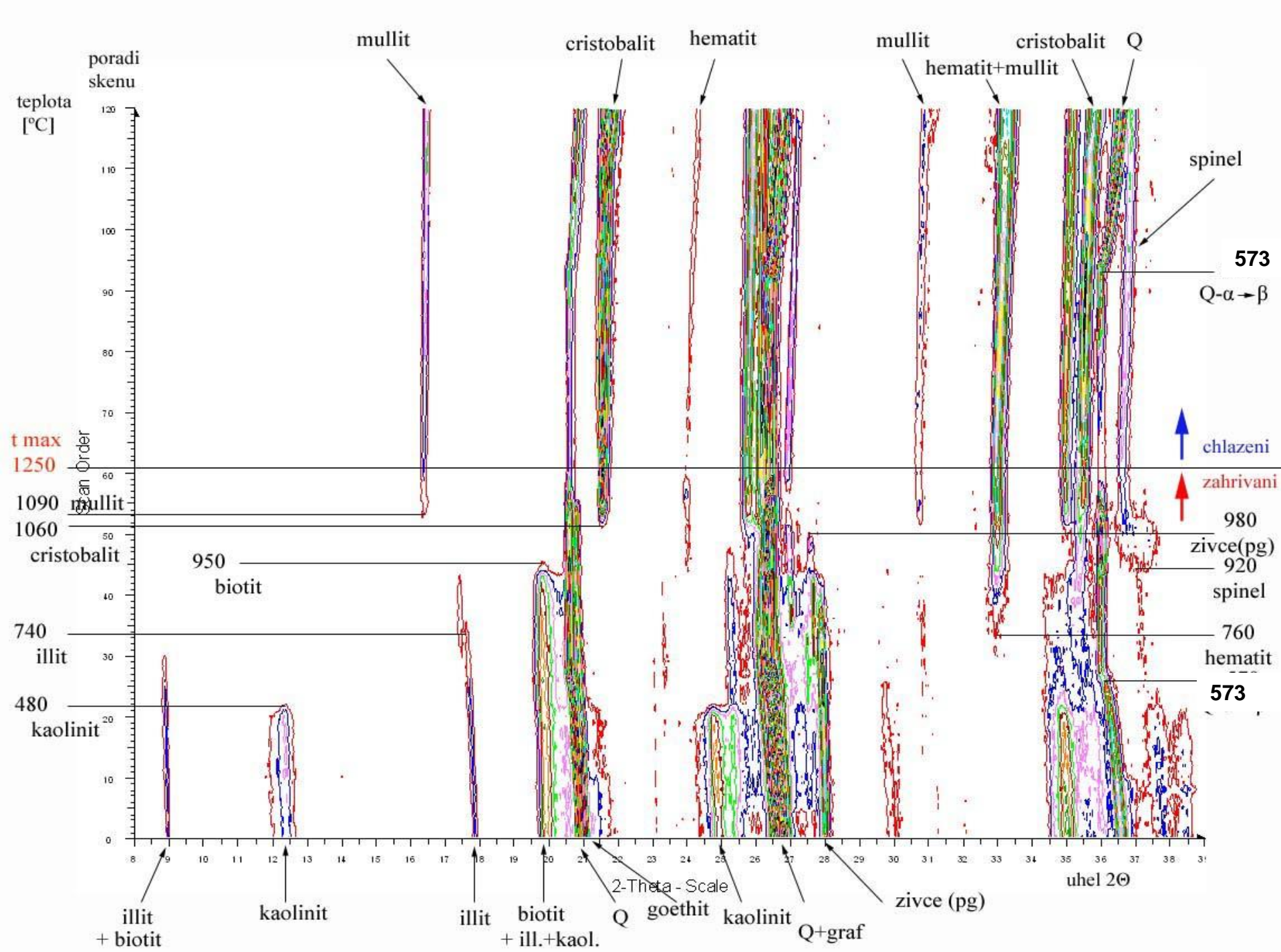
40°C → 1250°C → 40°C

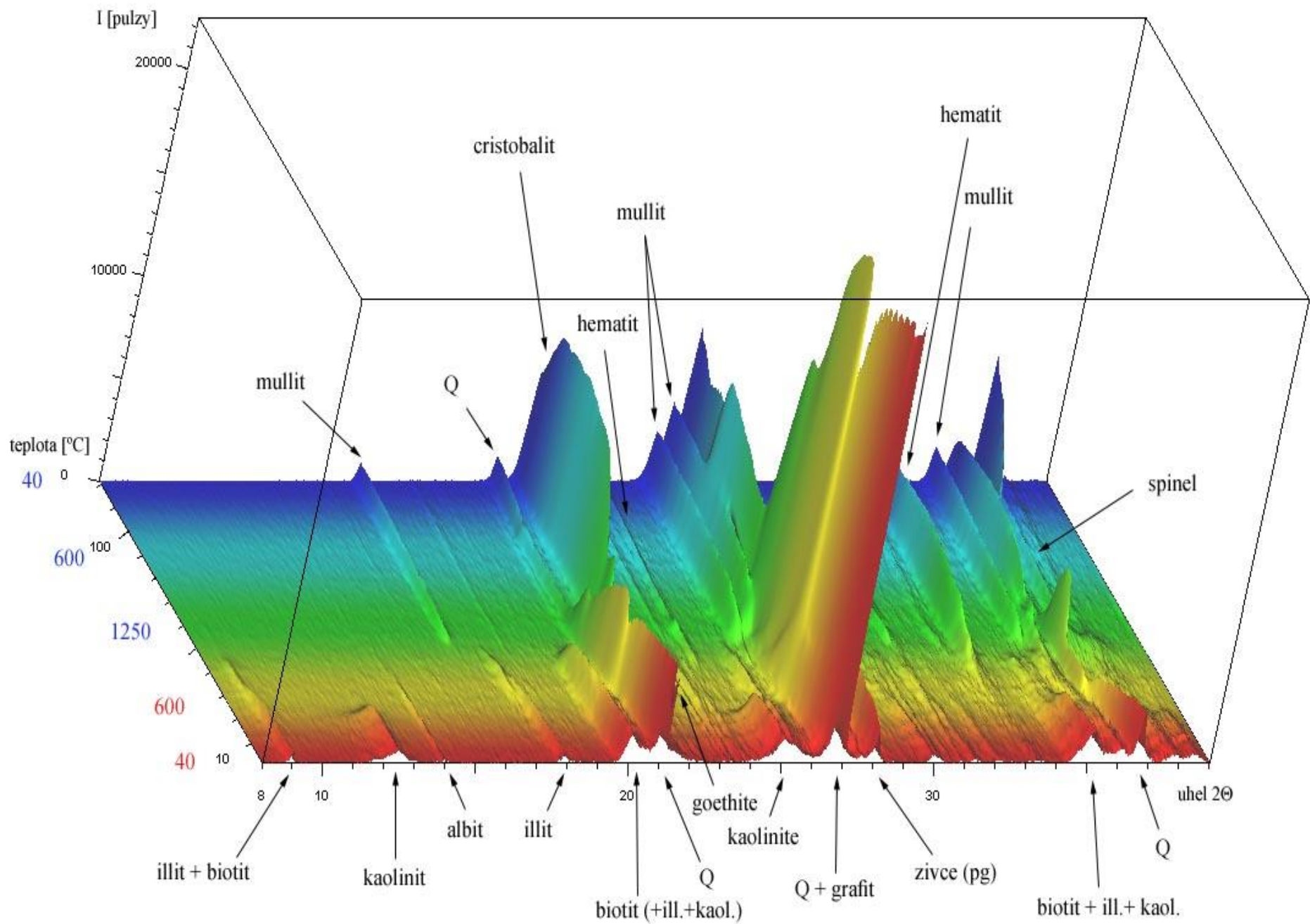
W:\b-ostbe-bez-alm-1240st [001] - File: W:\b-ostbe-bez-alm-1240st [00].raw - Type: 2Th/Tl boked - Start: 8.000 ° - End: 39.017 ° - Step: 0.029 ° - Step time: 94. s - Temp.: 40 °C - Time Start: 57.5 s - 2-Theta: 8.000
Operations: Backgrnd 1.000,1.000 | Import [00]

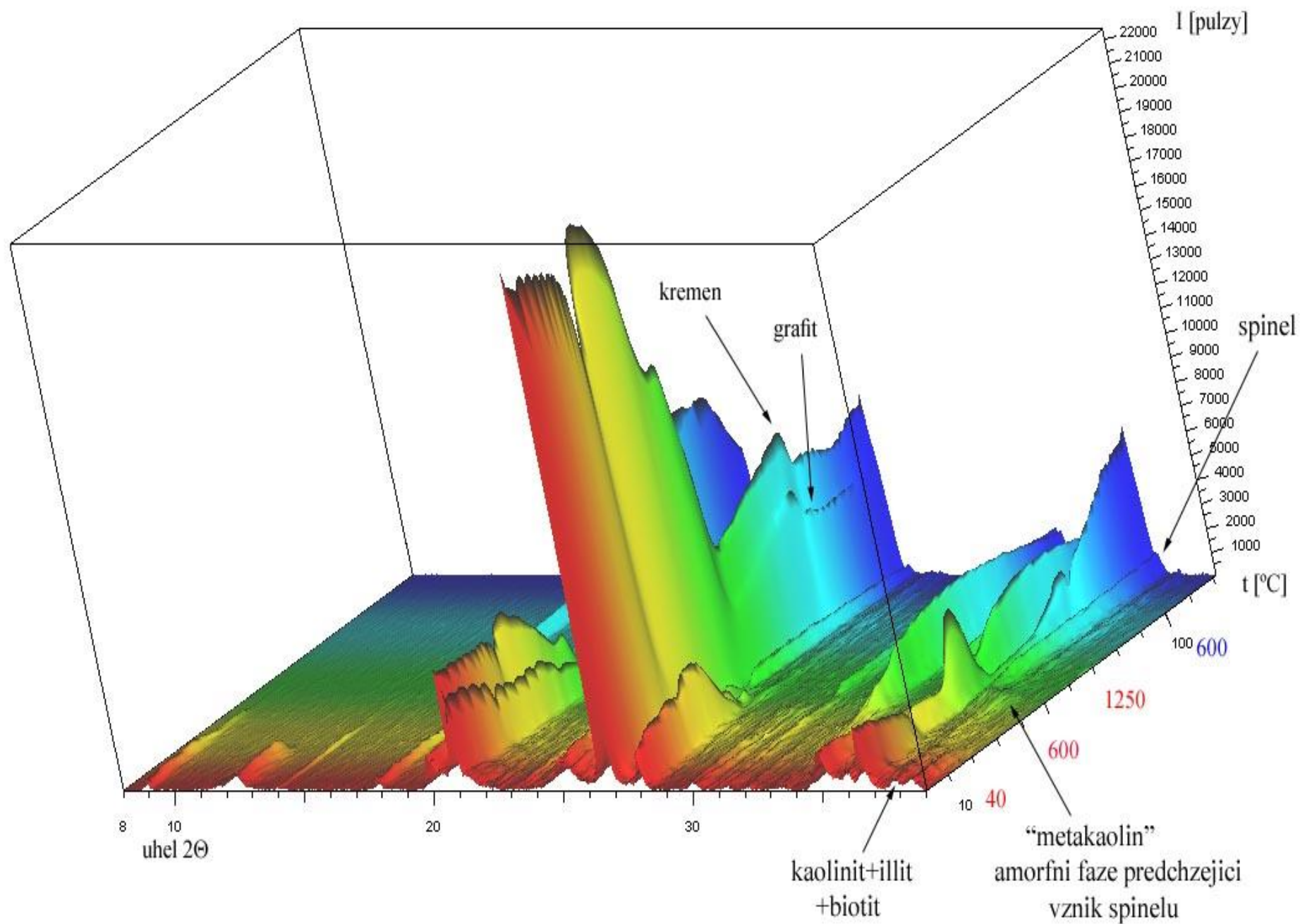
W:\b-ostbe-bez-alm-1240st [121] - File: W:\b-ostbe-bez-alm-1240st [12].raw - Type: 2Th/Tl boked - Start: 8.000 ° - End: 39.017 ° - Step: 0.029 ° - Step time: 94. s - Temp.: 40 °C - Time Start: 2216.40 s - 2-Theta: 8.0
Operations: Y Scale Add -1000 | Y Scale Add 8000 | Backgrnd 1.000,1.000 | Import [121]

A...stav na pocatku experimentu, B...stav na konci experimentu

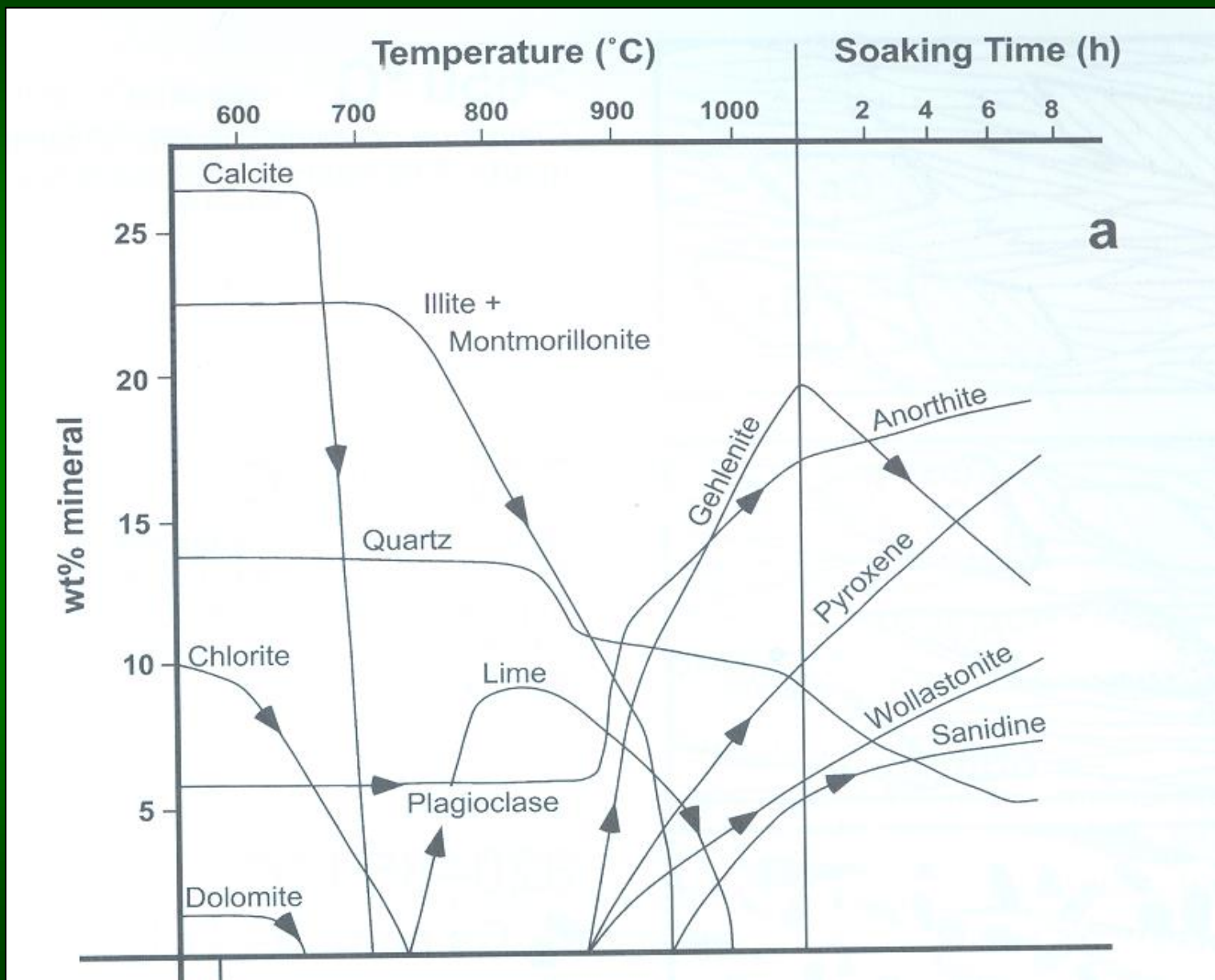

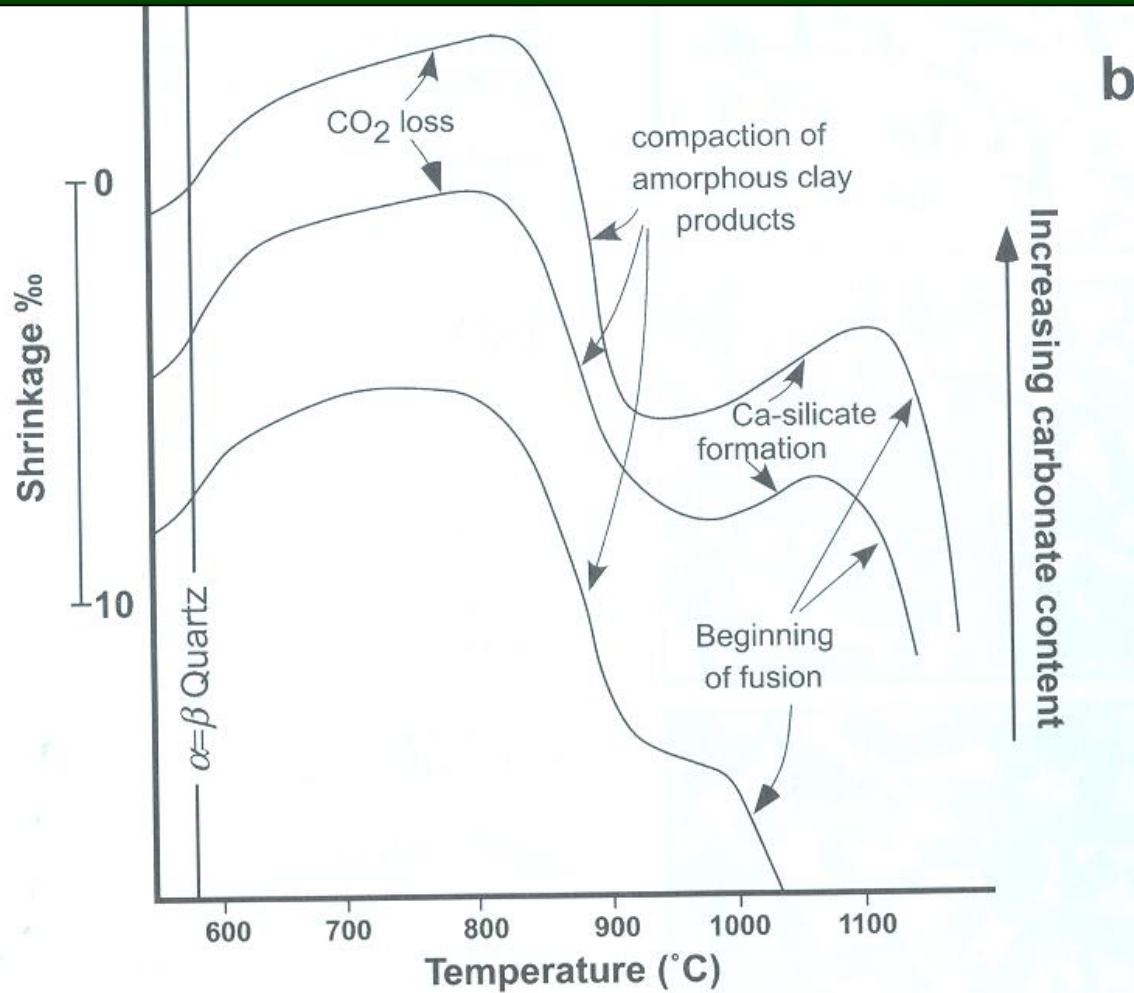

SYSTÉM S KARBONÁTY

a

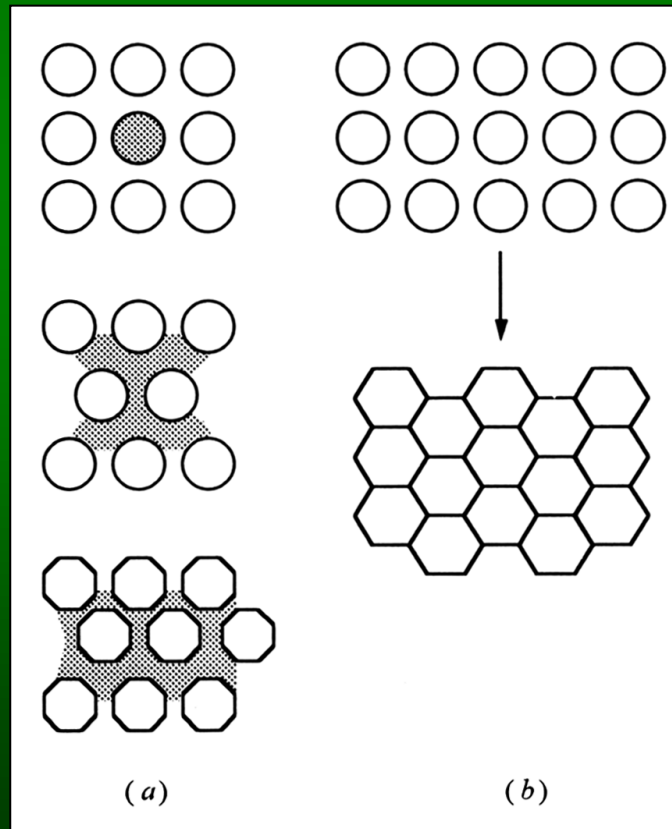
SYSTÉM S KARBONÁTY – objemové změny

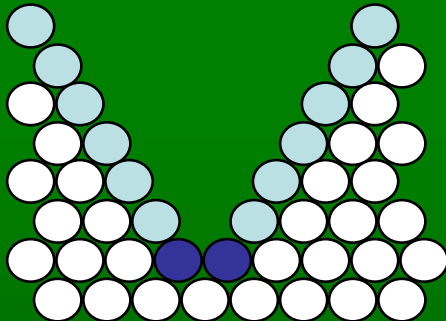
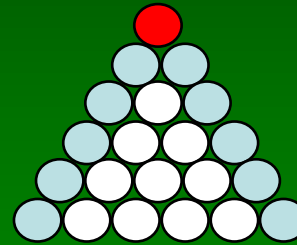
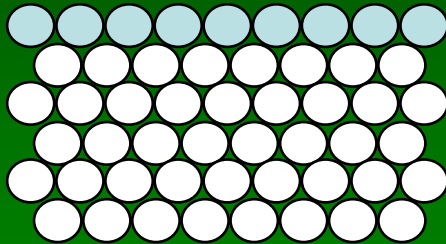
Fig. 6.5. a Changes in mineral composition during firing of carbonate-rich raw brick material at a heating rate of $1\text{ }^\circ\text{C min}^{-1}$ and a soaking temperature of $1050\text{ }^\circ\text{C}$ (after Fig. 1 of Peters and Iberg 1977). **b** Dimensional changes on firing of raw brick materials with variable carbonate content. In carbonate-poor material, shrinkage caused by vitrification passes directly into shrinkage caused by melting (after Fig. 2 of Peters and Iberg 1977)

SLINOVÁNÍ

- DIFUZNÍ PROCESY (+vypařování)
- SNIŽOVÁNÍ POVRCHOVÉ ENERGIE

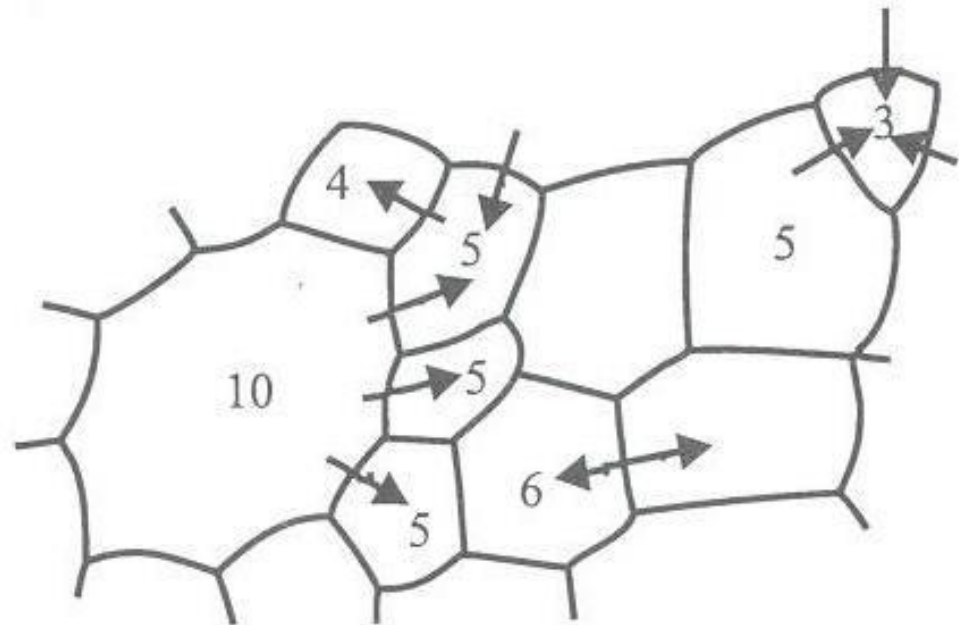
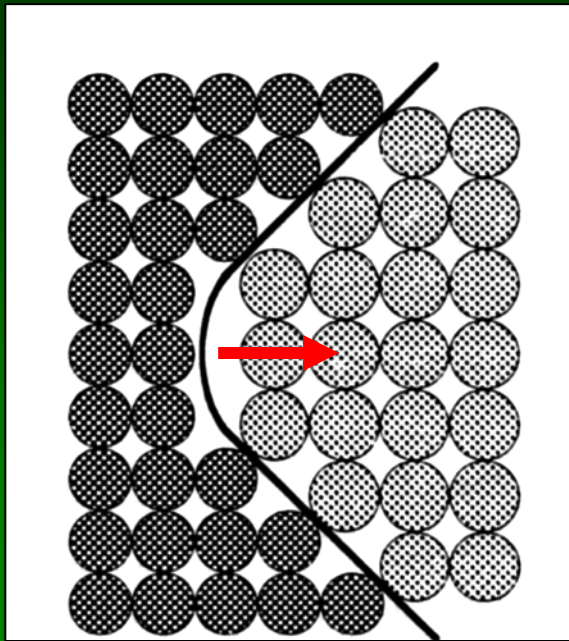
SNIŽOVÁNÍ VOLNÉ POVRCHOVÉ ENERGIE

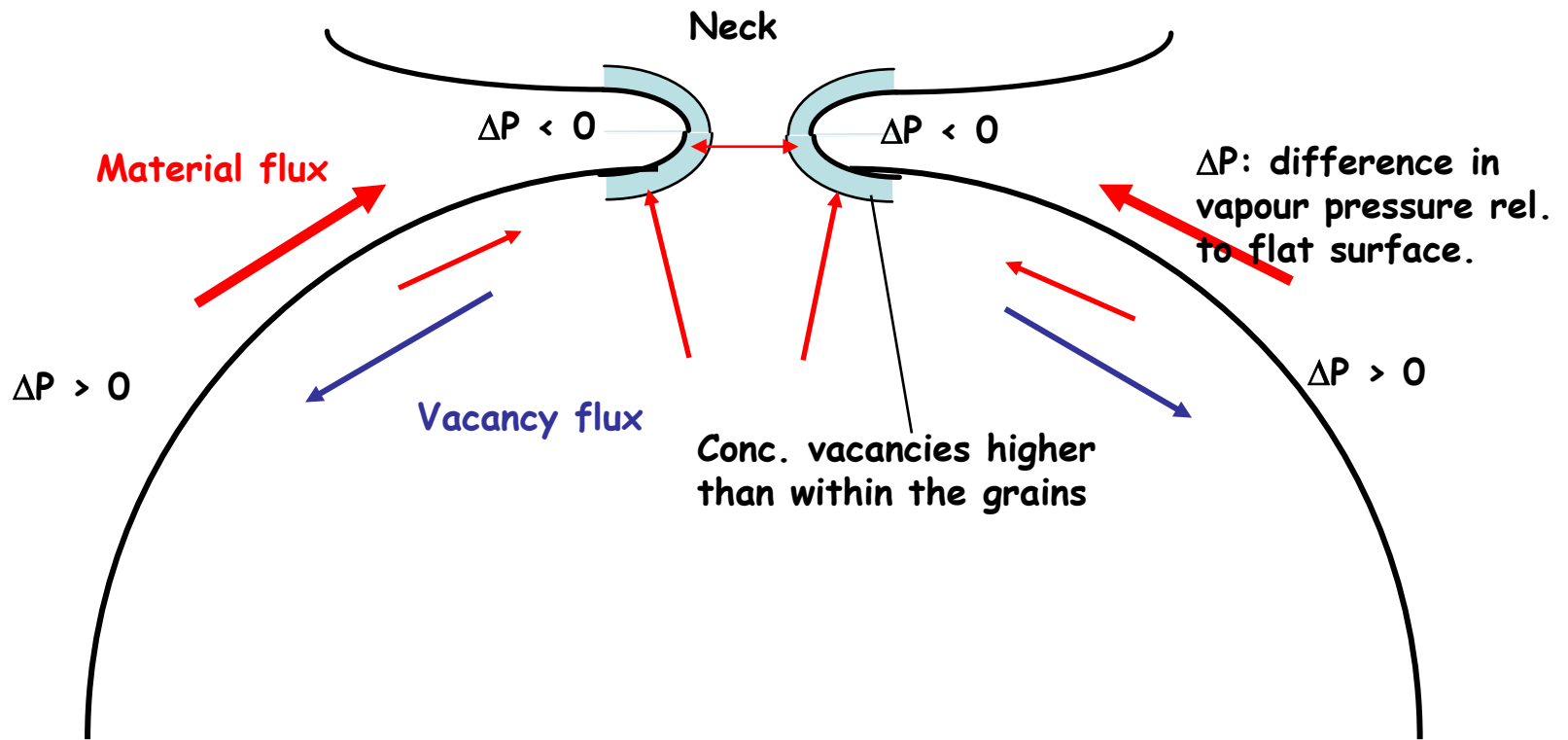

- Atom bonded to 6 neighbors
- Atom bonded to 5 neighbors
- Atom bonded to 4 neighbors
- Atom bonded to 2 neighbors

SLINOVÁNÍ

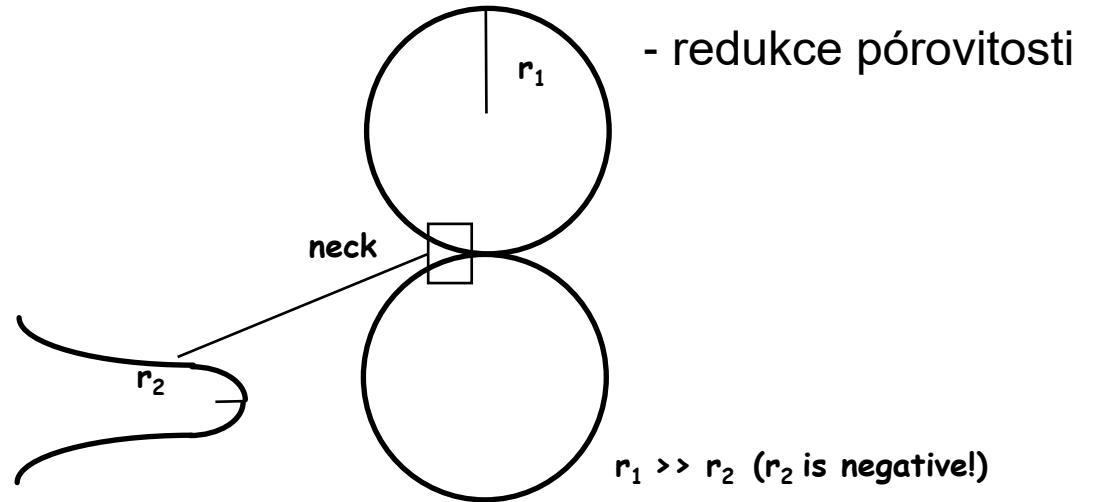
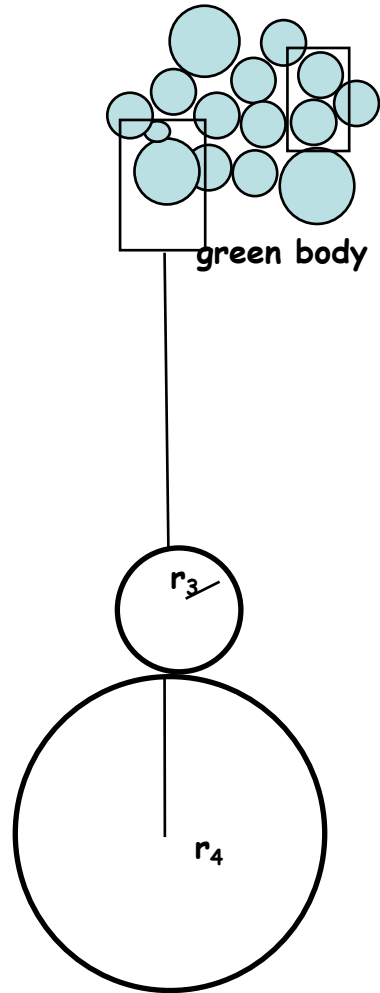
pohyb fázových rozhraní

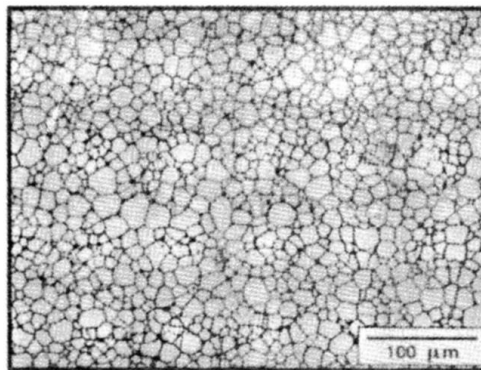
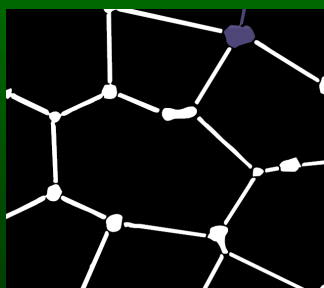
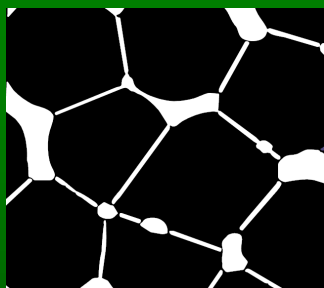
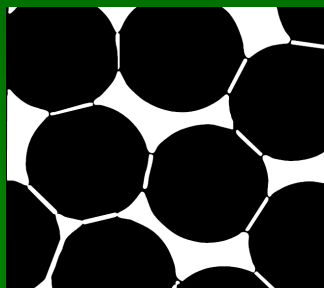
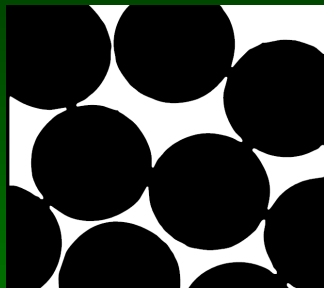

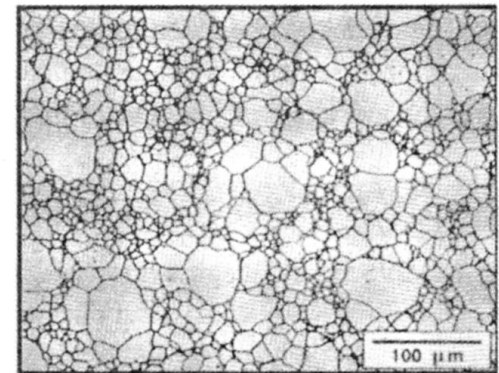
SLINOVACÍ MECHANISMY

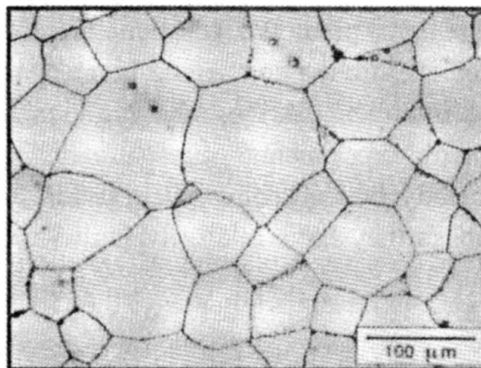
FÁZE SLINOVÁNÍ

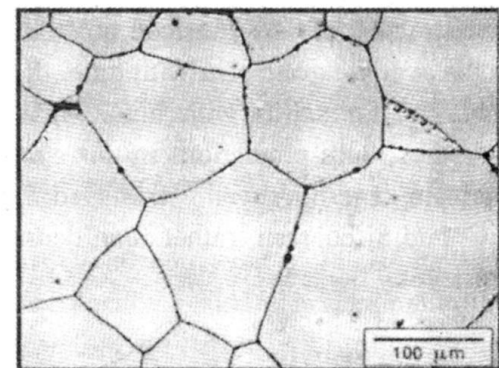
(a)

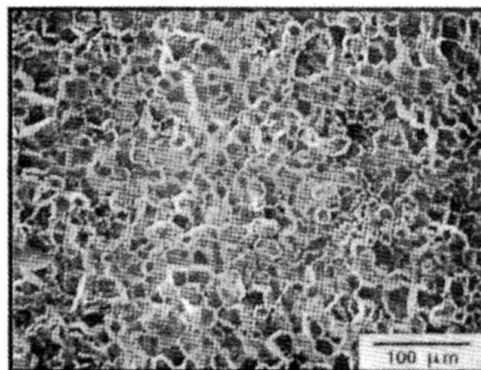
(b)

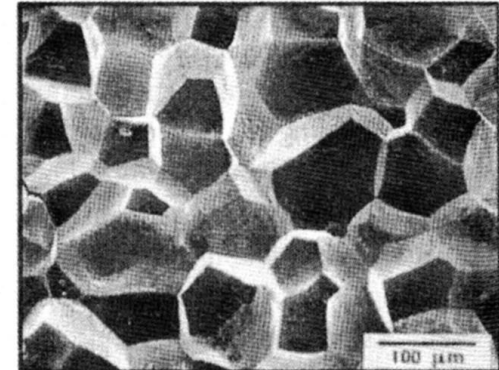
(c)

(d)

(e)

(f)

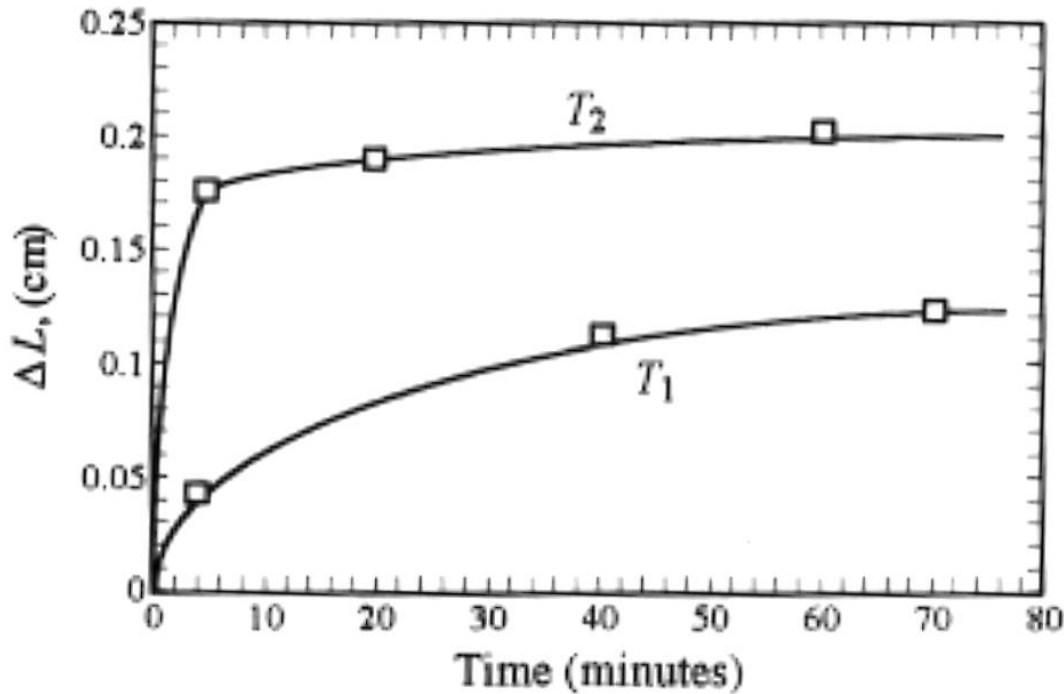
KINETIKA SLINOVÁNÍ

$$\frac{\Delta L}{L} = \frac{\text{const } t^n}{kT r^m}$$

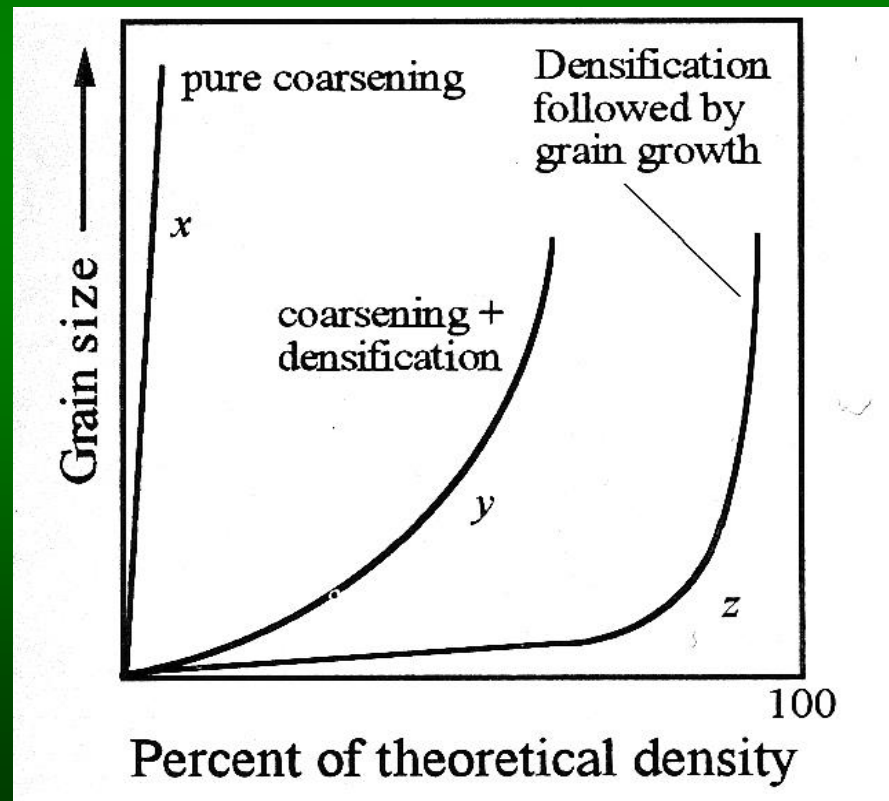
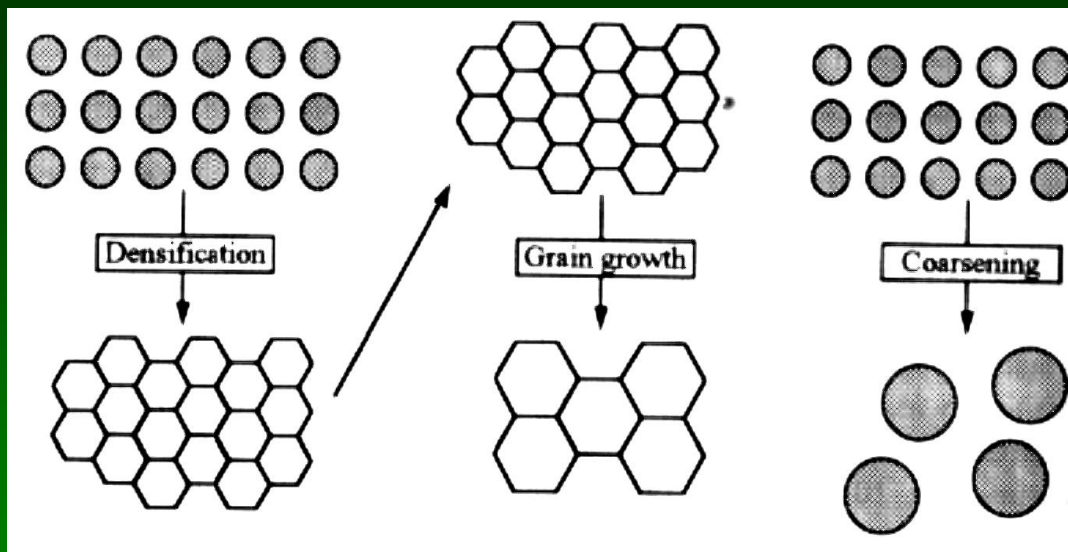
r: particle radius m: 1-1.5

t: time (n: 1/3 - 2/5)

L: length of the sintered body

$T_2 > T_1$

LOŠTICE POTTERY - 15th and 16th century

ceramic vessels covered with „blebs“,

discovered in 1874

Loštické poháry

experimentální výpal

originál

spraš

jíl

indialit - $(\text{Fe}^{2+}, \text{Mg})_2\text{Al}_4\text{Si}_5\text{O}_{18}$

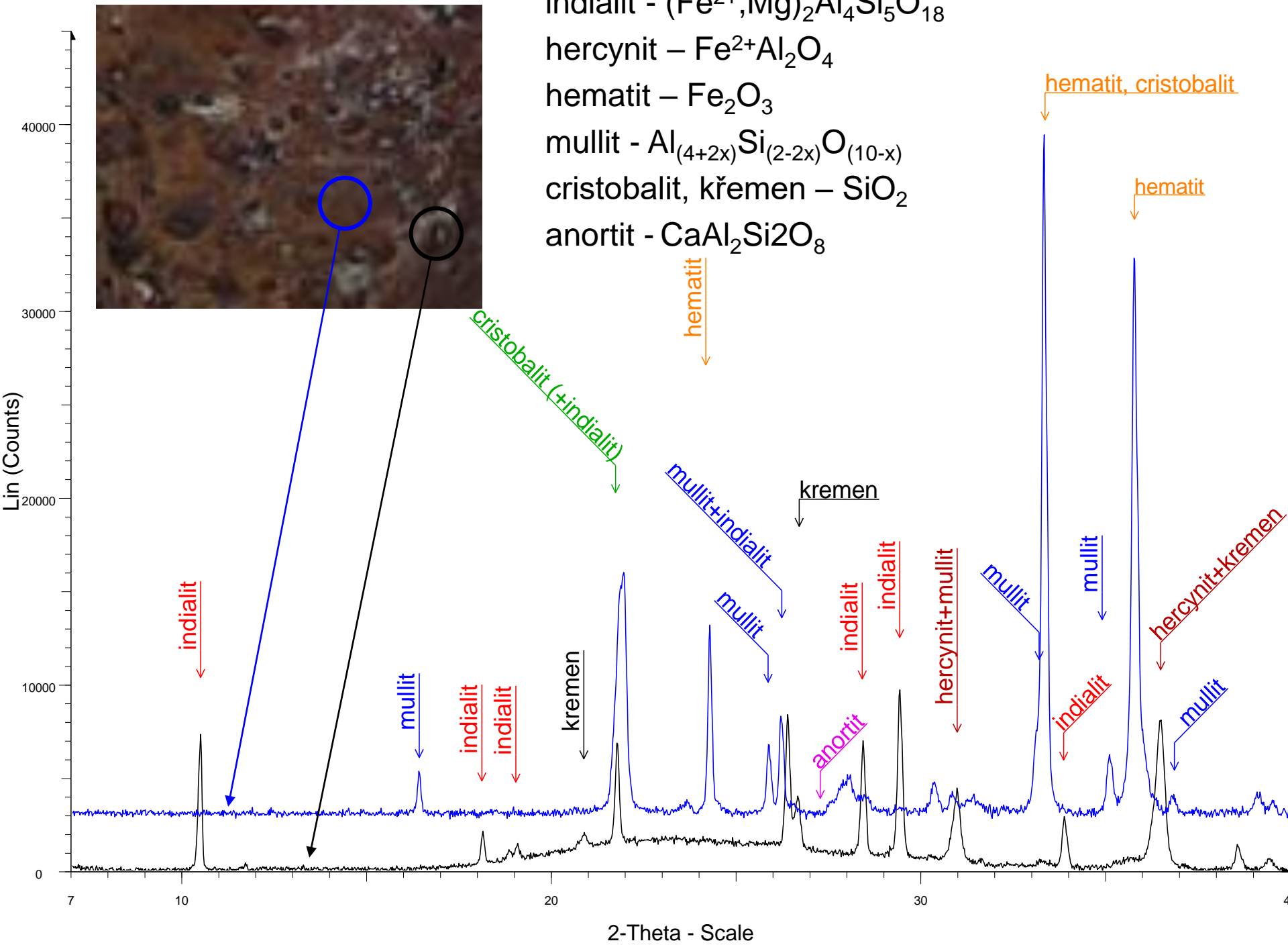
hercynit - $\text{Fe}^{2+}\text{Al}_2\text{O}_4$

hematit - Fe_2O_3

mullit - $\text{Al}_{(4+2x)}\text{Si}_{(2-2x)}\text{O}_{(10-x)}$

cristobalit, křemen - SiO_2

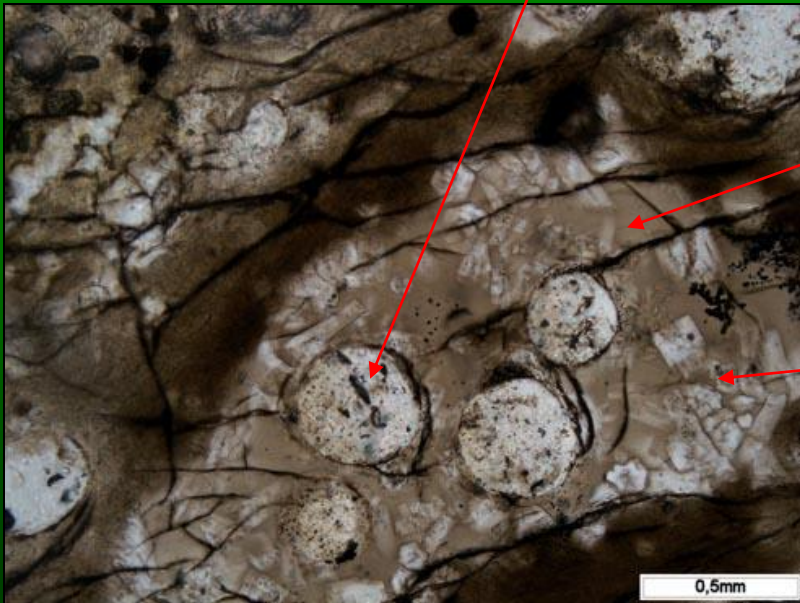
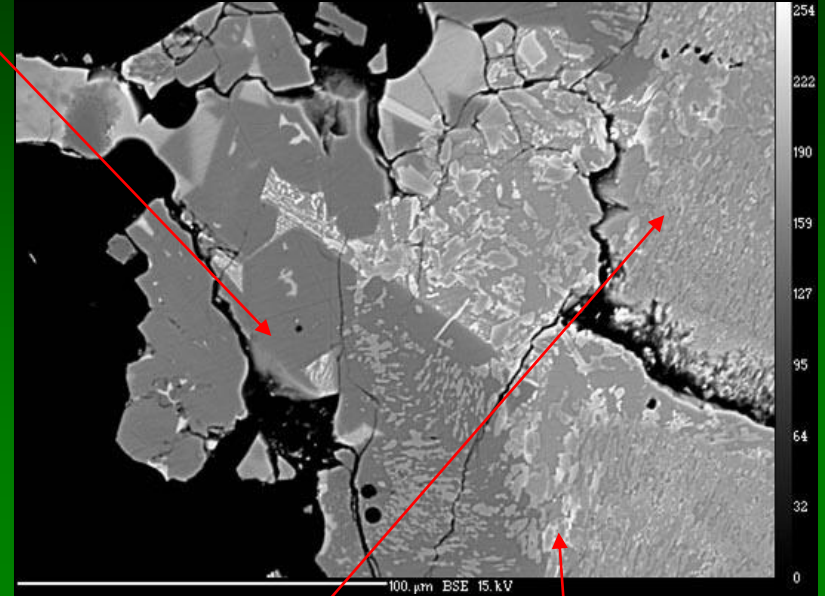
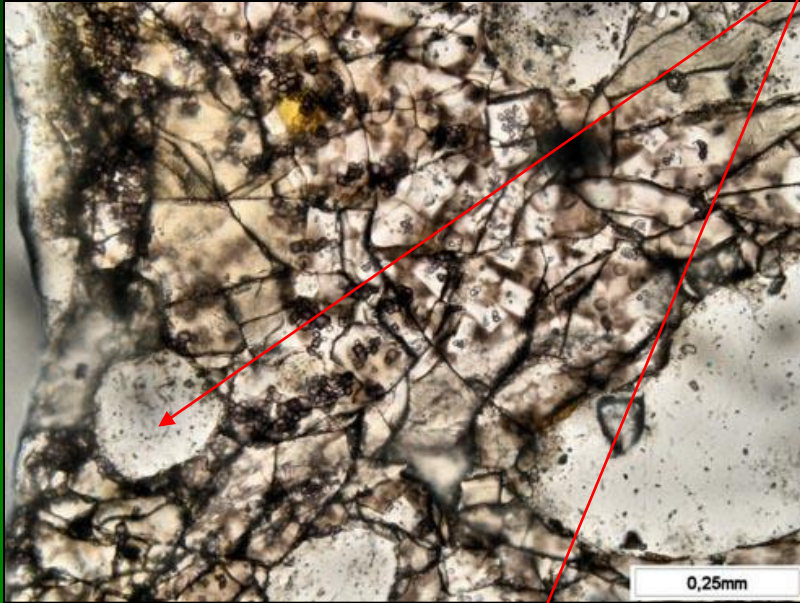
anortit - $\text{CaAl}_2\text{Si}_2\text{O}_8$

artifacts

indialite

experimenatl firing

glass matter

*spinel
(hercynite)*

Výpal v peci

Almandin
 $(\text{Fe}^{2+}, \text{Mg})_3\text{Al}_2(\text{SiO}_4)_3$

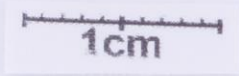
0

500

600

700

800

900

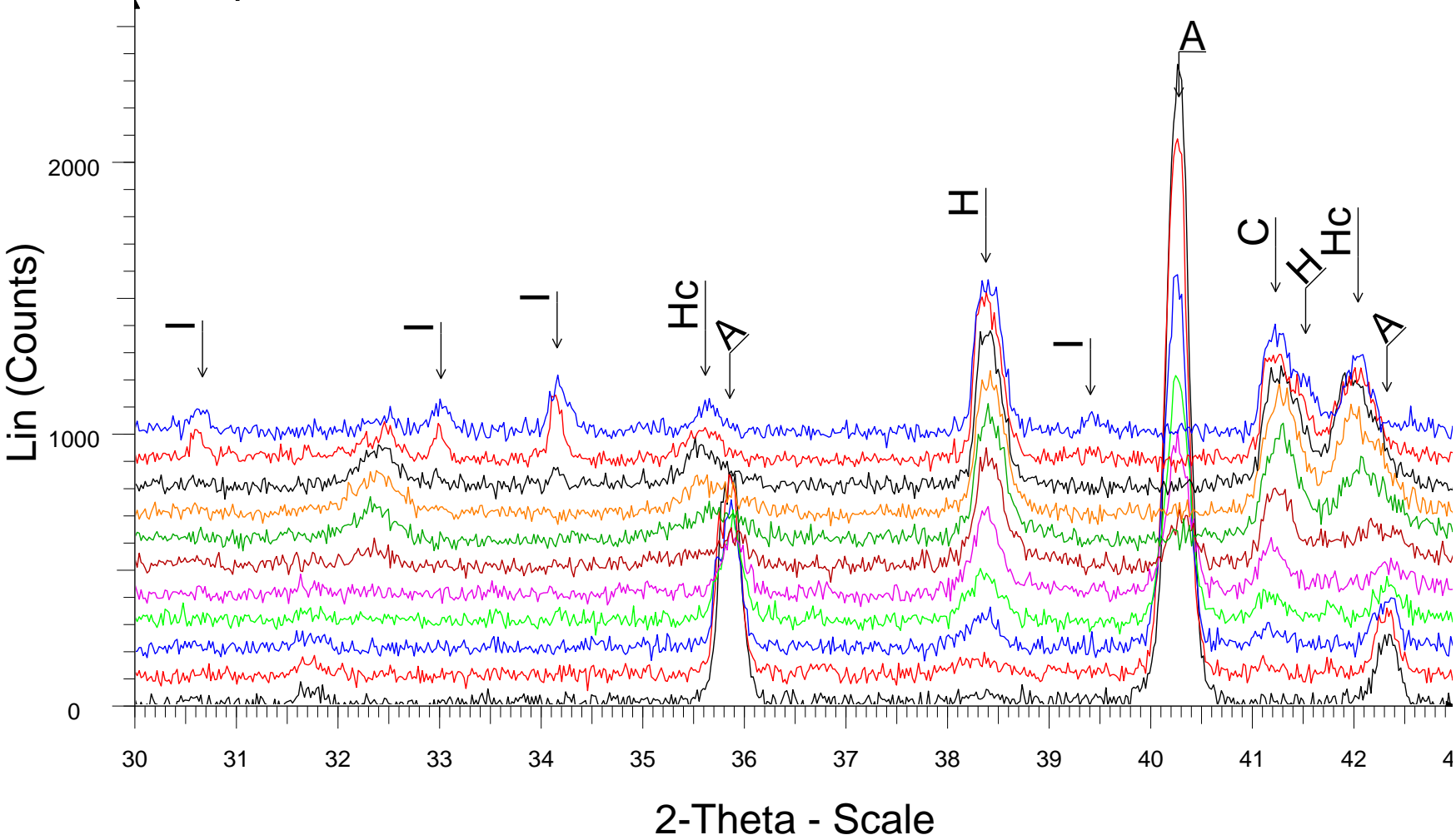
1000

1100

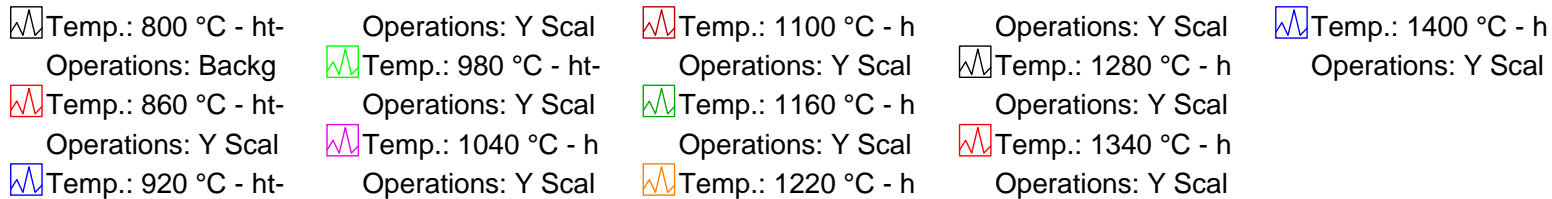
1200

1300

ht-XRD: Teplotní rozklad almandinu do 1400°C

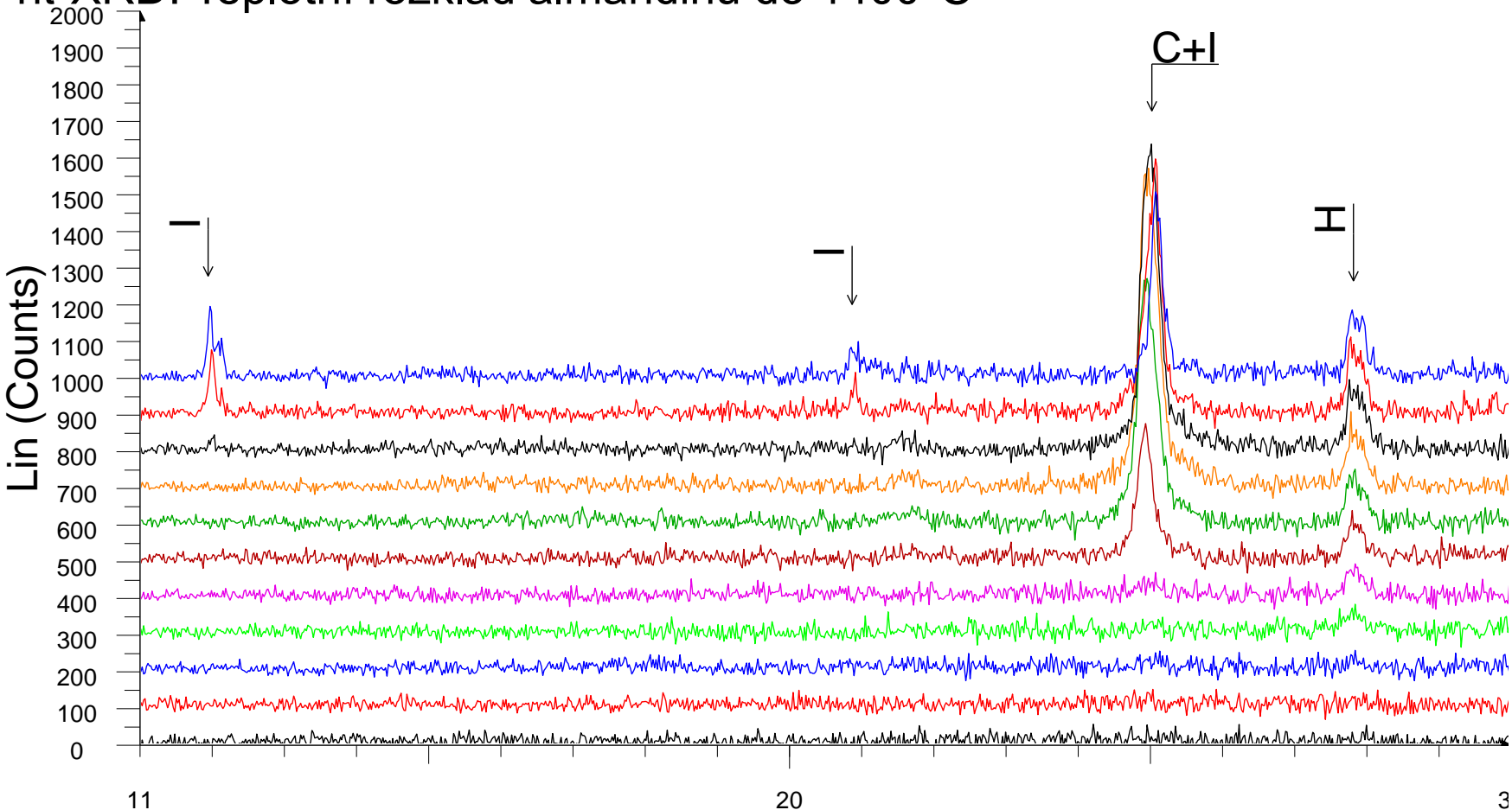

2-Theta - Scale

I – indialit, Hc – hercynit, A – almandin, H – hematit, C - cristobalit

ht-XRD: Teplotní rozklad almandinu do 1400°C

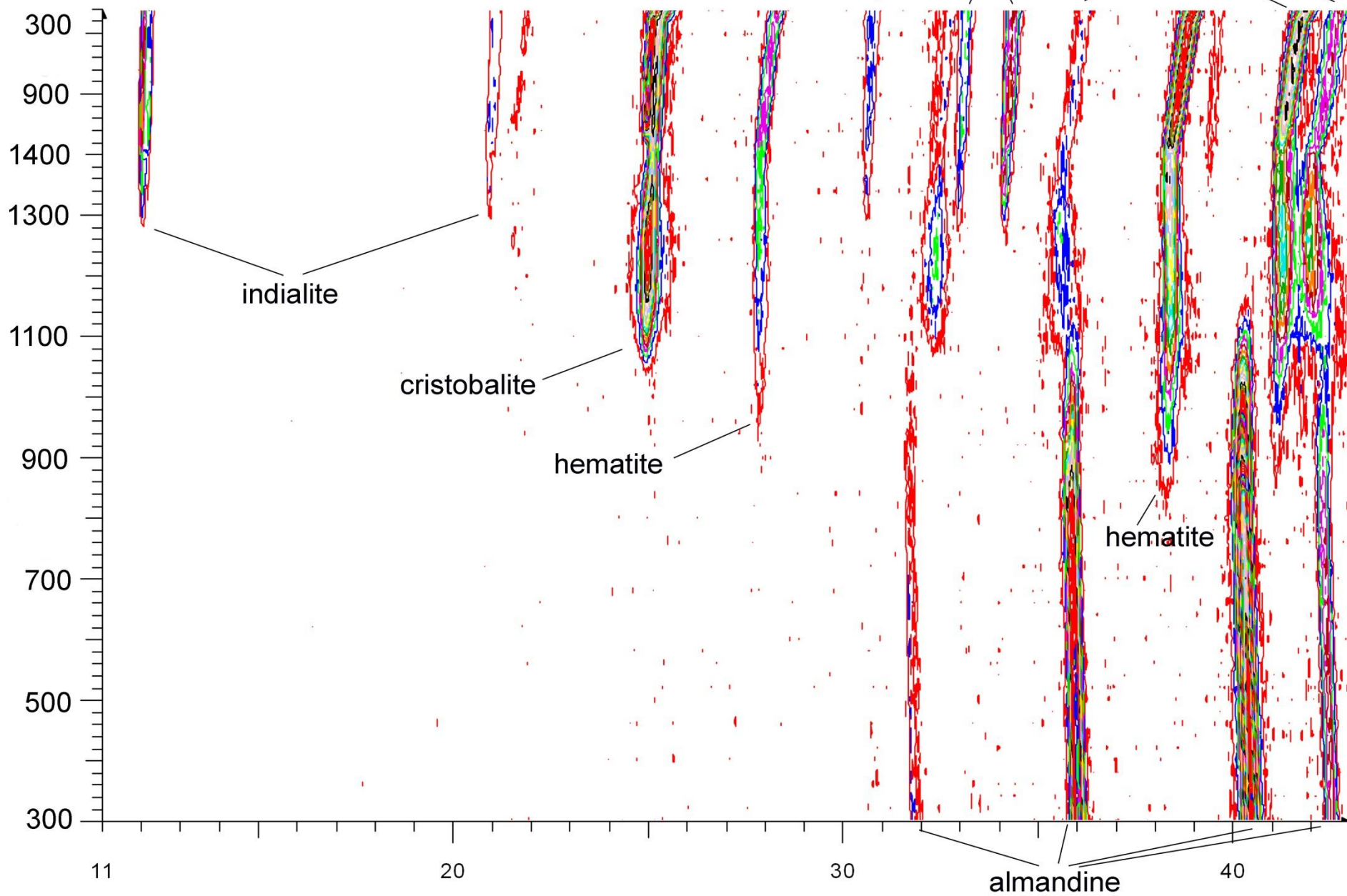
2-Theta - Scale

Temp.: 800 °C - ht- Operations: Backg	Temp.: 980 °C - ht- Operations: Y Scal	Temp.: 1100 °C - h Operations: Y Scal	Temp.: 1280 °C - h Operations: Y Scal
Temp.: 860 °C - ht- Operations: Y Scal	Temp.: 1040 °C - h Operations: Y Scal	Temp.: 1160 °C - h Operations: Y Scal	Temp.: 1340 °C - h Operations: Y Scal
Temp.: 920 °C - ht- Operations: Y Scal	Temp.: 1220 °C - h Operations: Y Scal		Temp.: 1400 °C - h Operations: Y Scal

I – indialit, *H* – hematit, *C* - cristobalit

ht-XRD: Teplotní rozklad almandinu do 1400°C

teplota [°C]

2-Theta - Scale

Změny optických vlastností minerálů vlivem teploty

- barva
- dvojlom
- pleochroismus
- tvar

teplotní postižení minerálů

BIOTIT $K(Mg,Fe^{++})_3[AlSi_3O_{10}(OH,F)_2]$

Nevypálený

700°C

1000°C

foto Hanuláková

HNĚDÝ AMFIBOL

Nevypálený

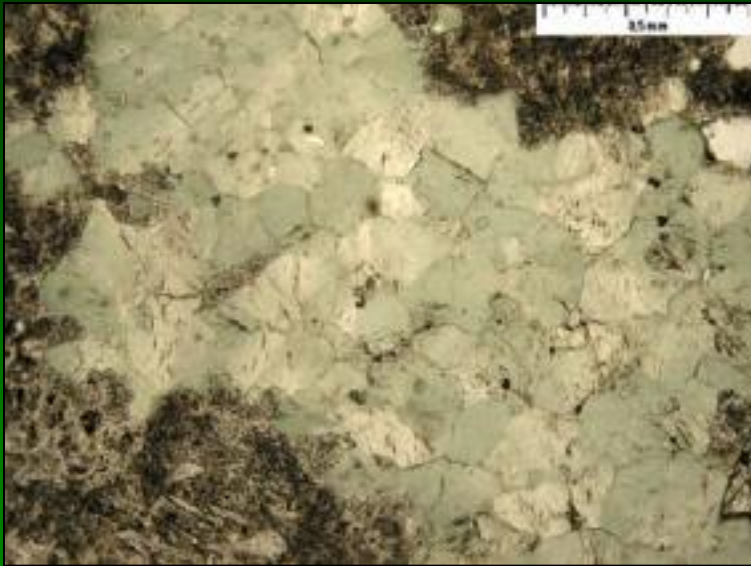
700°C

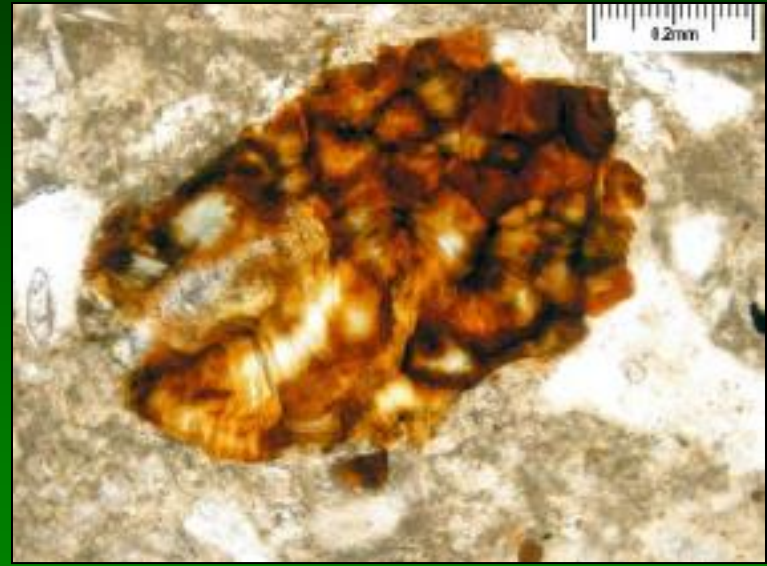
1000°C

foto Hanuláková

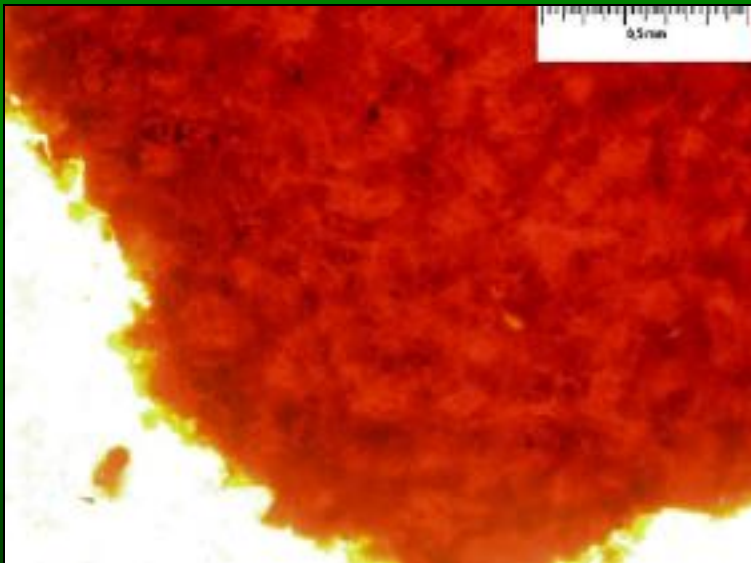
CHLORIT

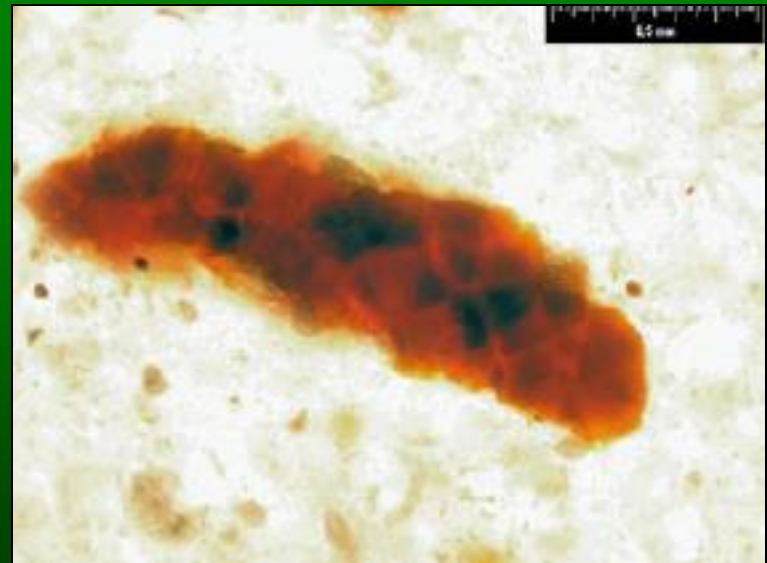
Nevypálený

500°C

700°C

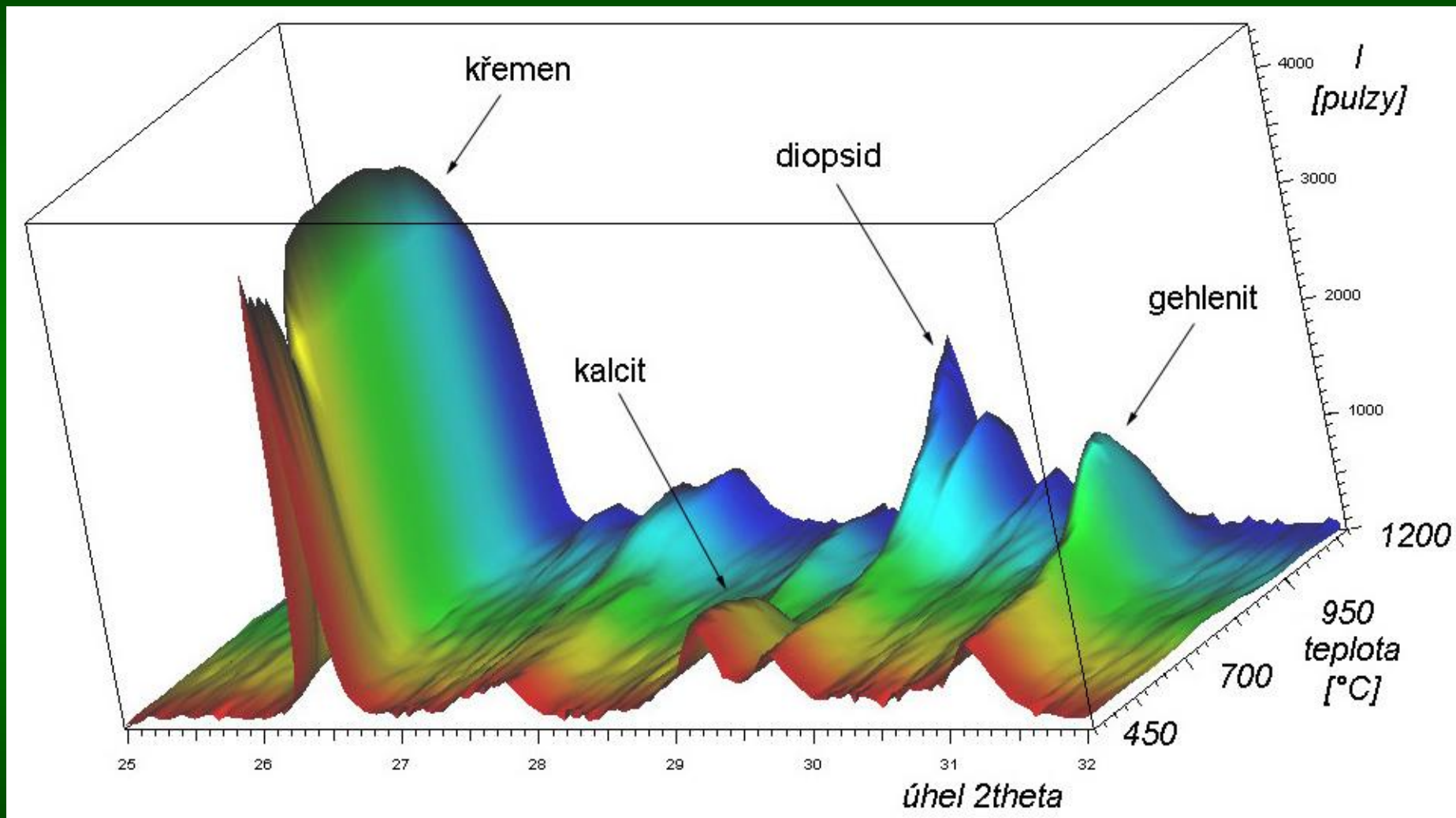

1000°C

Jsme schopní odhadnout teplotu výpalu?

STANDARD WARE - ht XRD - „přepal“ keramického artefaktu

Gehlenit - $\text{Ca}_2\text{Al}(\text{AlSi})\text{O}_7$

Diopsid - $\text{CaMgSi}_2\text{O}_6$

Povrchová úprava, zdobení

- glazura
- engoba – teplotní roztažnost blízká střepe
- malba
- leštění

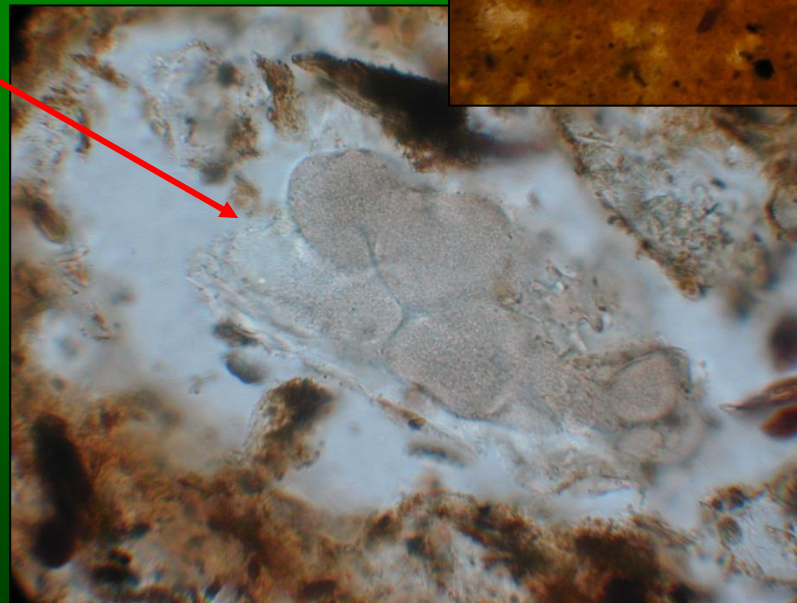
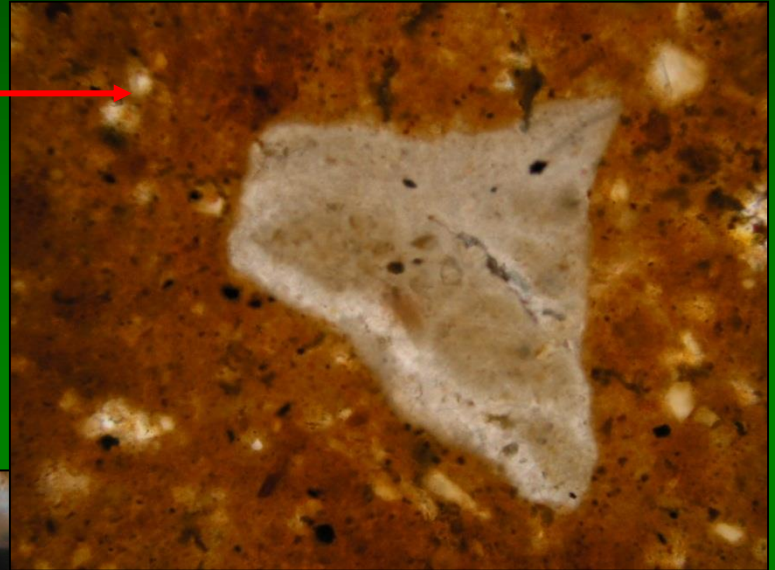
Experiment přepálením

originál – 500°C
700°C – 900°C

Sekundární minerály v historické keramice

- karboráty
- sírany
- fosfáty (vivianit)
- biomasa

PROČ TO VŠECHNO?

Studium:

- provenience
- technologie vytváření
- technologie výpalu

Děkuji za pozornost

